

281.6

Z-28

3875

281.6
2-28
Jef...

Հայկ. Ե. Բախչյան
0/2006
Մարտի 11, 1907

Հորենյան Բախչյան
Բ. Կ. Կոմ. Կ.

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵԼԵՑՈՒ

Հայկ. Ե. Բախչյան Գրառ. Մ. Կոմ. Կ.

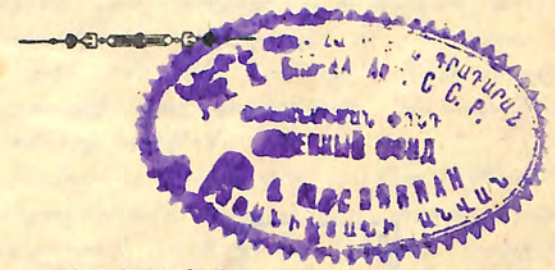
ՀԱՄԱՐՈՑ ՊԵՏՄՈՒԹԵԱՆ ԴԵՍԱԳԻՐԲ

Հորենյան Բախչյան
Կ. Կ. Կոմ. Կ. №26

Կ. Կ. Կ. Կ.

ՅՈՂՀԱՆՆԵՍ ԱՆԱԳ-ԲԱՀ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Կրօնական Թիֆլիզի օրիորդական III գիմնազիայի և Անդրկովկասյան իգական ինստիտուտի:

Թ. Բ. Կ. Կ.
Տպարան Տ. Մ. Ռոտինցոյի
1907

2010

Հստ բարձու հրամանի Նորին Ս. Օծութեան վեհափառ
Հայրապետի ազգիս Տ. Տ. ՄԿՐՏԶԻ, Դիւանս թոյլատրէ տպա-
գրութիւն դասագրքոյս, որ ընդ անուամբս «Հայոց եկեղեցու
համառօտ պատմութեան դասագիրք»:

Դիւանապետ Կորիւն վարդապետ:

3 Դեկտեմբերի 1902 ամի

ի Տփլիս:

№ 1672.

108854-42

1267-2010

ՄԻՔԱՆԻ ԽՕՍՔ

ԳՐԲՈՅԿԻՄ ԼՈՅՍ ԸՆԾԱՅԵԼՈՒ ԱՌԻԹՈՎ

Տասը տարի անընդհատ կրօնուսուցչի պաշտօն վարելով
Թիֆլիզի օրիորդական երրորդ գիմնազիօնում, մեծ անյարմա-
րութիւնների էի հանդիպում առհասարակ կրօնագիտութեան
ընդեր դասագրքերի վերաբերմամբ, նամանաւանդ Հայոց եկեղե-
ցական պատմութեան դասագրքի. որովհետեւ եղածներէից ոչ մի-
նը չէ յարմարեցրած պետական դպրոցների տարեկան դասըն-
թացի ծրագրին, ուսանողների զարգացողութեան և մայրենի
լեզուի գիտութեան աստիճանին:

Առաջին տարիներում իբրեւ փորձ ստիպուած էի զանազան
հեղինակութիւններից, գլխաւորապէս Յուսիկ վարդապետ (այժմ
եպիսկոպոս) Մովսէսեանի և Յովսէփ ա.-քահանայ Օրբէլու
դասագրքերից միմիայն պատմութեան ամենակարեւոր հատուած-
ները քաղուածք անել և բերանացի աւանդել աշակերտուհիներ-
ին, որովհետեւ իւրաքանչիւր դասարանում յատկացրած լինե-
լով շաբաթական մի-մի դաս, ամբողջ ուսումնական տարում
միջին թուով պարապում էի մօտաւորապէս 25—27 դաս, իսկ
այդ բոլոր դասերը լրիւ չէին լսում ամենքը՝ մերթ աշակեր-
տուհիների, մերթ ուսուցչի բացակայութեան, հիւանդութեան
պատճառով և կամ տօների առիթով:

Այդ փորձը յաջողվում էր ինձ միայն սրամիտ և ընդունակ
աշակերտուհիների վերաբերմամբ, մնացածները առանց զաս-
գրքի շատ էին դժուարանում դասերը պատրաստել, որոնց հա-
մար իբրեւ դասագիրք նշանակում էի Օրբէլու եկեղեցական պատ-
մութիւնը և այդ վերջիններից միշտ լսում էի հետեւեալ խօսքե-
րը. «Տէր-հայր, մեզ տուէք մի գիրք այնպիսի բովանդակու-
թեամբ, ինչպէս որ դուք էք պատմում, այն ժամանակ մենք
հեշտութեամբ կը պատրաստենք մեր դասերը»:

Աշակերտունիներն ցանկութեամբ կազմելով ներկայ «Իս-
տպիրքը» համաձայն մինչև ցայսօր աւանդած ծրագրի և ուղ-
ղութեան, նուիրում եմ նոյն գիմնադիօնի Սանունիներին, իբրև
սկզբնապատճառի պրքոյկին լոյս ընծայելուն, և ցանկանում նը-
րանց բոլորին բարոյական զարգացումն Թրիստոնէական ճշմարիտ
հաւատի, յոյսի և սիրոյ մէջ:

հաւատի, յոյսի և սիրոյ մէջ:
Գրքերդիւն վերջը գետեղել եմ նաեւ մի հատուած՝ «Հայոց
նշանաւոր վանքեր» անուանով, որովհետեւ շատ անգամ է պատա-
հում, որ ուսումնարանի դասընթացն աւարտողներից ոմանք
մինչև անգամ չեն իմանում թէ՛ որտեղ են գտնվում մեր ամե-
նայայտնի վանքերը և ինչ նշանակութիւն ունին: Յիշեալ հա-
տուածը գրելու ժամանակ օգտուել եմ պ. Կ. Կոստանեանցի
«Հայոց վանքեր» անունով գրքից:

Յ. ա.-բ. Մ.

3. m. p. U.

Наприменит. науки,
срещувајући и друге науки.

ԴԱՍԱԳՐՔԻՍ ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ,

Սոյն «Հայոց եկեղեցու համառօտ պատմութեան» դասագիրքը ըստ բարեփոխելով և երկրորդ տպագրութեամբ լոյս ընծայելով, հարկաւոր համարեցի ընդարձակել Գ. շրջանը, համառօտ կերպով նկարագրելով միջանի նշանաւոր կաթողիկոսների կեանքը, և աւելացնել մի նոր և կարեւոր շրջան ևս, այն է՝ շրջան Դ. (1441—1800-թ), Հայրապետական Աթոռի փոխադրուիլը և կրկին սուրբ Էջմիածնում հաստատուիլը. նոյնպէս յիշեալ շրջանի նշանաւոր կաթողիկոսների համառօտ պատմութիւնը:

Դասագրքին բնդարձակելու գլխաւոր պատճառներից մինն էլ համարվում է պետական դպրոցներում կրօնի դասերի աւելանալը, որովհետեւ դասագիրքը սկզբից ևս յարմարեցրած է առաւել յիշեալ դպրոցների ծրագրին, երբ կրօնը աւանդվում էր շաբաթական մի դաս:

Սոյն դատագիրքը կարելի է գործադրել նաև մեր եկեղեցական երկդասեան և երեքդասեան դպրոցներում, լայց թերևս անբաւարար համարուի։ Հայոց միջնակարգ դպրոցների համար, ուստի ձեռնարկել եմ մշակելու և լոյս ընծայելու մօտիկ առաջագլու մ հոս արա առաւել ընդարձակը։

3. m.-p. U.

~~✱ ✱ ПОРЯДОК А ПАС. ✱ ✱~~
~~УН. В ПАС. А ПАС. УН. №26~~

ԵՐԶԱՆ Ա

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

1

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՍԿԶԵՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ, ՄԱՏԱԹԻԱ-
ՅԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ՀՊԳՈՒ ԴԱԼՈՒՍՏԸ

Այն փրկութեան աւետիսը՝ որ Աստուած խոստացել էր մարդկութեան Իր նահապետների և մարգարէների միջոցով, կատարուեց այն ժամանակ, երբոր Յուդայի ցեղի իշխանութիւնը վերացաւ. այս ժամանակում ծնուեց խոստացած Փրկիչը Մարիամ ս. Կոյսից սուրբ Հոգու շնորհքով՝ Յուդայի Երկրի Բեթղեհէմ քաղաքում մի այրի մսուրի մէջ, Ութերորդ օրը թլփատուեց՝ համաձայն հրէական օրինաց, և անուանուեց Յիսուս, որ նշանակում է Փրկիչ: Ապա քառասուններորդ օրը ընծայուեց տաճարին, ուր ծերունին Սիմէօն առաւ գիրկը և անուանեց նորան «հեթանոսների լսյո և Իսրայէլի փառք»:

Յիսուս 12 տարեկան հասակում Իր ծնողների հետ գընաց Երուսաղէմի տաճարը և Քահանայապետների ու զպիրների առաջ ցոյց տուաւ իր Աստուածային իմաստութիւնը:

Երեսուն տարեկան մկրտուեց Յորդանան գետի մէջ ս. Յովհաննէս Մկրտչից և ապա յայտնեց Իր անձը աշխարհին, քարոզեց մարդկանց սէր և խոնարհութիւն, տուաւ նոր ուխտի օրէնքները, գործեց հրաշքներ, շարչարուեց, մեռաւ խաչի

վրայ, թաղուեց զերեզմանում և երրորդ օրը յարութիւն առնելով փրկեց ամբողջ մարդկութիւնը, որով և զրեց Քրիստոսն էական եկեղեցու հաստատուն հիմք:

Յիսուս Քրիստոսի համբարձումից յետոյ երբ նրա առաքեալները վերադարձան Զիթենեաց սարից, միւս աշակերտների հետ ժողովուեցին Երուսաղէմ և հաւատացեալների միջից ընտրեցին երկու բարեպաշտ անձինք՝ Մատաթիային և Բարսաբային. ապա բոլորը միասին աղօթեցին և խնդրեցին, որ Աստուած յայտնէ թէ որն է իրանցից արժանաւորը առաքելական պաշտօնի համար: Վիճակ զցեցին և վիճակն ընկաւ Մատաթիային, որ և համարուեց տասներկուերորդ առաքեալ՝ մատնիչ Յուդայի փոխանակ:

Հրէաները՝ Պատէքի տօնից յիսուն օր յետոյ Պենտեկոստէի տօնն էին կատարում որպէս յիշատակ Սինայի օրէնստրուութեան: Այդ օրը (Համբարձումից տասն օր յետոյ) Յիսուսի աշակերտները և միւս հաւատացեալները, որոնց հետ էր նաև Տիրամայրը, թուով 120 հոգի, բոլոր միասին ժողովուած էին Երուսաղէմի վերնատանը, ուր մի սիրտ և մի հոգի դարձած աղօթում էին և անհամբեր որոտով սպասում սուրբ Հոգու շնորհքն ընդունելու, ինչպէս որ Փրկիչը նրանց խոստացել էր: Յանկարծ լսուեց մի երկնային ձայն՝ քամու պէս, և շարժեց այն տունը, ուր հաւատացեալներն էին: Սուրբ Հոգին իջաւ բոլորի վրայ հրեղէն լեզուների նման և առաքեալները զօրացան սուրբ Հոգու շնորհքով, սկսան խօսել զանազան լեզուներով, ինչպէս որ ս. Հոգին նրանց թելադրում էր:

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԵՃՈՒԾՆ ԵՐՈՒՍԵՂԷՄՈՒՄ ԵՒ ԵՕԹՆ ՍԱՐԿԱՒԵՐՆԵՐԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Պենտեկոստէի տօնի օրը՝ երբ առաքեալները զօրացած սուրբ Հոգով խօսում էին ամեն լեզուներով, տօնի պատճառով շատ հրէաներ էին եկած Երուսաղէմ. նրանք լսելով առաքեալների խօսակցութիւնը, զարմանում էին:

Պետրոս առաքեալը այս ժամանակ սկսեց քարոզել նրանց և բացատրել Յիսուս Քրիստոսի փրկարար վարդապետութիւնը, նրա մահը և յայտնութիւնը: Այս առաջին քատութիւնը, նրա մահը և յայտնութիւնը: Այս առաջին քատութիւնով 3000 հոգի ընդունեցին քրիստոնէութիւն: Իսկ երկրորդ անգամ երբ Պետրոս և Յովհաննէս առաքեալները երկրորդ անգամ երբ Պետրոս և Յովհաննէս առաքեալները երկրորդ անգամ երբ Պետրոս և Յովհաննէս առաքեալները լսեցին ժամին գնում էին տաճար աղօթելու, Պետրոսը Յիսուս Քրիստոսի անունով բժշկեց ի ծնէ կաղին, որ տաճարի դռան մօտ նստած անցուղարձ անողիներից ողորմութիւն էր խնդրում: Այդ օրը նոյնպէս իր ազգու քարոզութիւնով 5000 հոգու դարձրեց քրիստոնեայ:

Սրանից յետոյ քրիստոնեայ եկեղեցին աւենամեծ յաղթանակով յառաջադիմում էր Երուսաղէմում, հաւատացեալների թիւը օրէցօր աւելանում առաքեալների բարոգութիւնով և հրաշքներով, որ կատարում էին առաքեալները Յիսուս Քրիստոսի անունով:

Առաքեալների կեանքն ու վարքը այնպէս անարատ էին, որ շատերն էին զրաււում, որովհետև առաջին հաւատացեալները ապրում էին իբրև մի դերդաստանի անդամներ. ով ինչ ստացուածք որ ունէր, այն ամենքին էր պատկանում. ամեն բան հասարակաց էր և նրանց բոլորովին միմեանց հետ կապոյն էր քրիստոնէական հաւատի ուսմունքը, որ նրանց ամենօրեայ մրմունջն էր. նրանք մի սիրտ և մի հոգի դարձած աղօթում էին միասին և ուսում հասարակաց սեղանից:

Եւ որովհետեւ հաւատացեալների թիւը այսպէս զգալի կերպով աճում էր, իսկ առաքեալները չէին կարողանում կատարել միաժամանակ թէ նրանց հոգեկան պիտոյքները և թէ ծառայել հասարակաց սեղանին, ուստի հաւատացեալների միջից ընտրեցին եօթը բարեպաշտ մարդկանց և ձեռք դնելով նրանց զլիւին՝ ձեռնադրեցին սարկաւազ և նշանակեցին հասարակաց սեղանին սպասաւոր, որոնք ազատ ժամերին, իբրեւ օգնականներ, քարոզում էին հաւատացեալներին Քրիստոսի վարդապետութիւնը: Սրանց մէջ ամենից նշանաւորը սուրբ Ստեփաննոս սարկաւազն էր՝ որպէս ճարտար և աներկիւղ քարոզիչ:

3

**ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԸՈՒՆՋԻՆ ԹՃՈՒՆԹՈՒԹԻՒՆԸ,
ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՆՍԾԱՆՔՆԸ
ՀՐԷԻՑ ԵՒ ՀԵԹԱՆՈՍ ԱԶԳԵՐԻՑ**

Առաքեալների եռանդուն քարոզութիւններով սրբան աւելանում էր հաւատացեալների թիւը, նոյն չափով էլ աւելանում էր Հրէից ազգի նախանձն ու ատելութիւնը դէպի քրիստոնեաները:

Հրէից բահանյապետները զրդուում քրիստոնէական եկեղեցու յառաջադիմութիւնով, իրանց ժողովների մէջ որոշեցին և խիստ հրաման արձակեցին, որ առաքեալները չվրտահան քարոզել Յիսուս Քրիստոսի անունով: Բայց չնայելով այդ խտուրթիւններին, աշակերտները դարձեալ շարունակում էին աւետարանական քարոզութիւնները, ուստի և հրէաները՝ նրանց վախացնելու համար, երկու անգամ բանտարկեցին. սակայն նրանք Աստուածային հրաշքով ազատուեցին բանտից և շարունակեցին իրանց քարոզութիւնը Երուսաղէմի տաճարում և թէ դուրսը:

Այս տեսնելով, բահանյապետները ատեան կազմեցին և կանչելով Յիսուսի աշակերտներին, կամենում էին նրանց մահուան պատիժ տալ: Բայց ժողովականներից մէկը, Գամաղիէլ անունով, որ մի օրէնուայց փաթիսեցի էր, զգուշացնելով նրանց, յայտնեց.

— Զպէտր է զործել այդ խտուրթիւնները. որովհետեւ եթէ առաքեալների կատարած զործերը և նրանց յայտնած մտքերը Աստուածանից են, որքան էլ արգել ենք, այնքան նրանք աւելի կը տարածուեն. իսկ եթէ իրանց հնարածն են՝ իրանք-իրանց կը ոչնչանան:

Ներկայ եղողները ամենքն էլ հաւանութիւն տուին Գամաղիէլի խօսքին և վճռեցին այս անգամ բաւականաւ միայն թեթեւ պատիժ տալով, բայց և խտուր արգելելով, որ այլեւ շարունակեն իրանց քարոզութիւնը Յիսուս Քրիստոսի անունով: Առաքեալները աներկիւղ պատասխանեցին. «Մենք պարտաւոր ենք աւելի Աստծուն լսել, քան թէ մարդկանց», և զուրս դնալով նրանց մօտից, աւելի ևս եռանդուն կերպով սկսեցին քարոզել քրիստոնէութիւնը:

Այս հալածանքի ժամանակ առաջին նահատակը դարձաւ սուրբ Ստեփաննոսը, եօթը սարկաւաղներից մինը: Երբ նրան բարկոծում էին, նա իբրեւ ճշմարիտ հետեւ Քրիստոսի, աղօթում էր իրան քարկոծողների համար առելով. «Տէր, ներքի սրանց, որովհետեւ իրանք էլ չգիտեն՝ թէ ինչ են անում»:

Սուրբ Ստեփաննոսի յիշատակը մեր եկեղեցին տօնում է դեկտեմբերի վերջում, Յիսուսի ծննդեան տօնից առաջ: Այդ նահատակուեցին Յակոբոս առաքեալը և Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոս Յակոբոս Տեառնեկրայրը:

բով բաց արաւ Պետրոս առաքեալի միտքը, որ իմանայ թէ հեթանոսների համար ևս բաց է քրիստոնէական եկեղեցու դուռը:

Պաղեստինիայի Կեսարիա քաղաքում մի հաբսիրապետ կար, Կուռնէլիոս անունով: Նա թէպէտ այլապի էր, բայց լինելով բարեպաշտ մարդ, Աստուած նրա աղօթքը լսում էր և տուած ողորմութիւնն ընդունում: Մի անգամ երբ նա աղօթում էր Աստծուն, հեշտակը երևաց և ասաց. «Կուռնէլիոս, մնա՛ր ուղարկիր և որոնիր Պետրոսին, որ նա գայ և սովորացնի քեզ թէ ինչ պէտք է անես»: Կուռնէլիոսն իսկոյն ուղարկեց իր մարդիկը Յոսպէ քաղաքը՝ հրաւիրելու Պետրոս առաքեալին: Դեսպանները երբ մօտեցան քաղաքին, Պետրոսը բարձրացել էր տանիքի վրայ և աղօթում էր: Յանկարծ երկինքը բացուեց և մի մեծ անօթ կտաւի պէս իջաւ նրա առաջ, որի մէջ կային ամեն տեսակ չորքոտանի կենդանիներ՝ ողորմներ ու թռչուններ և երկնքից ձայն լսուեց, որ ասում էր. «Պետրոս, մօրթիր և կեր»: Պետրոսն ասաց. «Ո՛չ, Տէ՛ր, մինչև այսօր պիղծ բան չեմ կերած և հիմա էլ չեմ ուտիլ»: Զայնը դարձեալ կրկնեց և ասաց. «Այն, որ Աստուած սրբել է, դու իրաւունք չունիս պիղծ համարելու»: և ապա անօթը վեր բարձրացաւ:

Մինչդեռ Պետրոսը զարմացած մտածում էր այս տեսիլքի վրայ, եկան Կուռնէլիոսի ուղարկած մարդիկ և հրաւիրեցին նրան Կեսարիա: Կուռնէլիոսի մօտ ժողովուած էին նրա բոլոր ազգականներն ու բարեկամները, երբ Պետրոսը Կուռնէլիոսի տուն մտաւ. նա նրանց քարոզեց և պատմեց Յիսուսի տնօրէնութիւնների մասին: Քարոզելու ժամանակ ս. Հոգին իջաւ ամենքի վրայ: Ապա Պետրոսը Յիսուս Քրիստոսի անունով մկրտեց Կուռնէլիոսին և նրանց բոլորին, որոնք նրա մօտն էին և ամենքը փառաբանում էին Աստծուն:

ՊՕՂՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻ ՃԵՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՆՐԱ ՀԻՄՆԱԾ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Պօղոս առաքեալը՝ իր դարձից երեք տարի յետոյ սկըսեց իր ճանապարհորդութիւնը Դամասկոս քաղաքից:

Հրէաները տեսնելով, որ Պօղոսը փոխանակ քրիստոնեաներին հալածելու, իր քարոզութեամբ աւելի ևս հաստատում է նրանց քրիստոնէական հաւատի մէջ, պահապաններ դրին քաղաքի զոնների մօտ, որ բռնեն նրան և ուղարկեն. բայց հաւատացեալները գիշերով պարսպից վեր հանեցին և նա ազատուելով փախաւ Երուսաղէմ, ուր դարձեալ շարունակեց իր քարոզութիւնը. այդտեղից գնաց իր հայրենի Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքը, իսկ այդտեղից էլ սուրբ Բառարասի հետ գնաց Անտիոք:

Անտիոք քաղաքում հաւատացեալների թիւը հետզհետէ մեծանում էր. ահա այդ քաղաքում առաջին անգամ Փրկչի հաւատացեալներն ստացան «քրիստոնեայ» անունը: Անտիոքից Պօղոսն ու Բառնաբասը գնացին Երուսաղէմ 51—52 թ, տանելով իրանց հետ այնտեղի հաւատացեալների տուրքը և յետոյ կրկին վերադառնալով Անտիոք 52 թ. ճանապարհ ընկան դէպի Կիպրոս ու Փոքր-Ասիայի կողմերը և այնտեղ եկեղեցիներ հաստատեցին 52—53 թ.:

Երկրորդ ճանապարհորդութեան ժամանակ Պօղոսն ու Բառնաբասը բաժանուեցին: Պօղոսը միայնակ գնաց և այցելեց իր հիմնած եկեղեցիները և նրանց աւելի հաստատեց քրիստոնէական հաւատի մէջ և էլի նոր եկեղեցիներ հիմնեց Մակեդոնիայում և Յունաստանում:

Երրորդ ճանապարհորդութեան ժամանակ Պօղոսը երկու տարուց աւելի քարոզեց Եփեսոսում. ապա Ասիայի գանազան կողմերում քարոզելուց յետոյ գնաց Երուսաղէմ, ուր

հաղիւ կարողացաւ ազատուել հրէաների ձեռքից, որոնք կա-
կամենում էին նրան սպանել:

Հռովմայեցոց հաղարարեալը նրան ազատելով մահից, ու-
ղարկեց, ինչպէս Հռովմայ քաղաքացու՝ Կեսարիա, Փելլիս
դատաւորի մօտ, ուր երկու տարի մնաց բանտի մէջ և ապա
դատաւորի մահից յետոյ ուղարկուեց Հռովմ: Այդտեղ Պօղոսը
երկու տարի շարունակ քարոզեց և հեթանոսներից շատերին
դարձնելով իրիստոնեայ՝ կոչուեց հեթանոսների առաքեալ:

Իրիստոնէութեան առաջին դարում Հռովմայեցոց կայսր-
ներից ներոնը եղաւ առաջինը, որ սաստիկ հալածանք սկսեց
իրիստոնեաների դէմ: Իրա պատճառն այն էր, որ 65 թուին
մեծ հրդեհ պատահեց Հռովմում և այրուեց քաղաքի երրորդ
մասը. ժողովուրդը յանցաւոր էր համարում Ներոնին, սա էլ
իր կողմից մեղադրում էր իրիստոնեաներին, որ կարողանայ
ժողովրդին դրդուել դէպի նրանց: Հալածանքն սկսուեց նախ
Հռովմի մէջ և ապա տարածուեց գաւառները. այդ ժամա-
նակ շատ անմեղ իրիստոնեաներ բռնուեցին և անտանկի
աւանջանքներով նահատակուեցին:

Պետրոս և Պօլոս առաքեալները զանազան կողմեր քա-
րոզելուց յետոյ 64 թուին Հռովմում նահատակուեցին. Պօ-
լոսը զլիսատուեց, իսկ Պետրոսը խաչուեց: Առաքեալ-
ները ցրուելով զանազան երկիրներ, սկսեցին քարոզել սուրբ
Աւետարանը: Իրանից իւրաքանչիւրը նահատակուեց իր քա-
րոզած տեղում:

ՅԻՍՈՒՄԻ ՄԻԻՍ ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐԻ ՎԱՌՃԱՆԸ

Մինչև ս. Կոյսի վերափոխումն սուրբ Յովհաննէս առա-
քեալն ապրում էր նրա հետ միասին Երուսաղէմում, ինչպէս
որ Փրկիչը յաճնել էր Իր խաչի վրայ եղած ժամանակ: Իսկ

ս. Կոյսի վերափոխումից յետոյ նա դնաց Փոքր-Ասիայի կող-
մերը և երկար ժամանակ քարոզելով, հաստատեց Եփեսոսի
եկեղեցին և մեռաւ բնական մահով, մօտաւորապէս հարիւր
տարեկան հասակում:

Սուրբ Աղքէաս քարոզելով զանազան երկիրներում,
խաչակից եղաւ Բրիստոսին. ս. Փիլիպպոս Տրայխնոսի հա-
լածանքի ժամանակ նահատակուեց ութսուն և եօթը տարե-
կան հասակում. ս. Թովմաս՝ Մարաց և Պարսից կողմերը քա-
րոզելուց յետոյ դնաց Հնդկաստան, ուր և մեռաւ փառաւոր
մահով. ս. Բարդուղիմէոս քարոզեց Հայաստանում և զառն
աւանջանքներով՝ Սանատրուկ թագաւորի հրամանով մորթա-
լիքի մեջ. ս. Մատթէոս աւետարանիչը քարոզելով շատ
բարբարոս ազգերի մէջ, նահատակուեց նրանցից. ս. Յակոբ
Արփա նահատակուեց Ասորոց երկրում. ս. Մատթիա, որ
վիճակով ընտրուեց, նահատակուեց Հրէաստանում. իսկ Զե-
քեղիայի որդի Յովհաննէս աւետարանիչ եղբայր Յակոբոսը
նահատակուեց սրով Հերովդէս Ագրիպպայի ձեռքով: Սիմոն
Կանանացին, Յուդայ Յակոբեան և Դեբէոս կամ Թադէոսը
նահատակուեցին Ասիայի զանազան կողմերում:

1267-2010

ARMENIAN
V. 1267-2010
Ms. No. 26

ԵՐԶԱՆ Բ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

7.

ՔՐԻՍՏՈՆԵՍԿԱՆ ՀԱՒԱՏԻ ՍԿԶԵՆԱՌՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՏԱՍՏԱ-
ՆՈՒՄ ԵՒ ՆԱԽԿԻՆ ԼՈՒՍԱՌՐԻՉՆԵՐ.—Ս. ՈՍԿԵԱՆՅ ԵՒ
ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆՅ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Եղեսիայի Հայոց Արքար թագաւորը իր դեսպաննե-
րից լսելով, որ Յիսուս Երուսաղէմում քարոզում է և մարդ-
կանց բժշկում առանց դեղ ու գրամի և մինչև անգամ մե-
ռածներին յարութիւն է տալիս, իսկոյն հաւատաց, որ Նա
Աստուած է կամ Աստուծոյ որդի: Լսեց նաև այն, որ Հրէից
ամենամեծերը նրանից դժգոհ լինելով, կամենում են սպա-
նել տալ, և որովհետև ինքը մի անբուժելի հիւանդութիւն
ունէր, ուստի նամակ գրեց Փրկչին՝ խնդրելով որ Նա գայ
իր մայրաքաղաք Եղեսիա իրան բժշկի, ապա իր մօտ ապ-
րի՝ խաղաղ և հանգիստ կեանք վարելով:

Արքարի գրած նամակը Յիսուսին հետևեալն է.

«Արշամի որդի Արքար՝ Յիսուս Փրկչին և Բարեբաբին,
որ երևեցաւ Երուսաղէմ աշխարհում, ողջոյն:

«Լսած եմ այն հրաշալի բժշկութիւնների և հրաշքների
«մասին, որ լինում են Քո ձեռքով առանց դեղի և արմատ-
ների, որովհետև, ինչպէս պատմում են՝ Դու կոյրերին աչք

«ես տալիս, կաղերին՝ ոտք, բոլորտներին՝ բժշկում ես, գե-
«րին հանում և մեռածներին կենդանացնում: Ես երբ լսեցի
«այդ ամեն հրաշագործութիւնները, մտրումս հաստատ գրե-
«ցի՝ երկուսից մինը՝ Դու կամ Աստուած ես երկնքից
«իջած և կամ Աստուծոյ Որդի: Եւ ես այդ պատճառով գը-
«րեցի այդ թուղթը՝ որ քեզ աղաչեմ, աշխատես զաս ինձ
«մօտ և ինձ բժշկես հիւանդութիւնիցս: Լսած եմ նոյնպէս,
«որ Հրէաները տրտնջում են Քո վրայ և կամենում են Քեզ
«չարչարել. ես ունիմ մի փոքրիկ, բայց գեղեցիկ քաղաք, նա
«բաւական կը լինի մեզ երկուսիս»:

Այս նամակը Արքարն՝ ուղարկում է դեսպանների ձեռ-
քով Երուսաղէմ, նոյնպէս և մի պատկերահան, որ եթէ Փր-
կիչը չգար, պատկերը հանէին և բերէին: Դեսպանները հասան
այն օրը, երբ Յիսուս Քրիստոսը մեծ հանդէսով մտնում էր
Երուսաղէմ. նրանք չկարողանալով անձամբ մօտենալ և նա-
մակը տալ Յիսուսին, առաքեալների միջոցով տուին նրան:
Յիսուս Քրիստոս տեսնելով Արքարի մեծ հաւատը, պա-
տուիրեց թովմաս առաքեալին գրել Արքարին հետևեալ պա-
տասխանը.

«Երանի այն մարդուն, որ ինձ շտեպած կը հաւատայ
«ինձ. գրուած է ինձ համար, թէ ով որ կը տեսնի ինձ, չի
«հաւատալ. իսկ ով որ չի տեսնի, նա կը հաւատայ և կ'ապ-
«րի: Իսկ այն որ գրում ես իմ գալու մասին, ինձ պէտք է
«այստեղ կատարել այն ամենը, որի համար ուղարկուած եմ
«ես, և երբ կը կատարեմ, այն ժամանակ կը համբաւեամ
«ճորտ մօտ, ով որ ինձ ուղարկել է. և երբ կը համբաւեամ,
«կ'ուղարկեմ իմ աշակերտներիցս մինին, որ քո ցաւը բժշկէ
«և կեանք տայ քեզ և քոյայնոց»:

Յիսուս իր զրաւոր պատասխանի հետ ուղարկեց Ար-
քարին նաև Իր անձեռագործ պատկերը, որ Արքարն ստա-
նալով երգրպագութիւն տուաւ և պահելով իր մօտ, սպա-

տում էր Յիսուսի խոստման կատարելուն: Այդ պատկերը կոչուեց զաստառակ Քրիստոսի:

Յիսուս Քրիստոսի համբանալուց յետոյ Թովմաս առաքեալը՝ Փրկչի 33 թնւին, Յիսուսի պատուէրի համաձայն, Թաղէսին, որ եօթանասուն աշակերտներից մինն էր, ուրբարկեց Եղեսիա՝ բժշկելու Արզարին և քարոզելու բրիստոնէութիւնը: Երբ Թաղէսը մտաւ Եղեսիա, Արզարը լսելով նրա սքանչեւագործութեան համբաւը, կանչել տուաւ առաքեալին իր մօտ: Թաղէսը ձեռքը դնելով նրա զլխին բժշկեց, մկրտեց նրան, նրա հետ և շատերին՝ թաղաւորակաց տանից, նախարարներից և ժողովրդից. քանզից կուտունները և նրանց տեղ հաստատեց քրիստոնէական եկեղեցիներ:

Ս. Թաղէսը թաղաւորի թաղ կարող Ադդէին կալուկոպոս ձեռնագրեց, կարգեց Եղեռացոց վրայ հովիւ և Արզարի հրովարտելով գնաց քարոզելու վերին Հայաստանի կողմերը, ուր կուտակալ էր Արզարի քեռորդի Սանատրուկը, որ մկրտուեց իր ընտանիքով: Ս. Թաղէսը այդտեղ էլ եւալիսկապոս ձեռնագրեց Զաքարիա անունով մէկին, կարգեց նրանց վրայ հովիւ և գնաց քարոզելու Աղուանից և Կապադովկիայի կողմերը:

Արզար թաղաւորը քրիստոնէութիւնն ընդունելուց յետոյ թուղթ գրելով՝ Հռովմայեցոց կայսեր, Ասորոց և Պարսկաստանի թաղաւորներին, յորդորում է նրանց ընդունել քրիստոնէութիւնը և ազատութիւն շնորհել քրիստոնեաներին իրանց երկիրներում. սակայն գեռ ևս պատասխան չտալով՝ վախճանվում է:

Արզարի մահից յետոյ քրիստոնէութիւնը թուլանում է Հայաստանում. յաջորդները՝ նրա որդի Անանէն և քեռորդի Սանատրուկը ուրացան քրիստոնէութիւնը: Անանէն նահատակել տուաւ Ադդէին, որովհետեւ չուզեց նրա համար թաղ քարել. իսկ Սանատրուկը նահատակեց իր աղջիկ Սանդուխտ

կոյսին, որ շուրացաւ քրիստոնէութիւնը, և հրամայեց Արզարի բոլոր ազգատոհմը ջնջել, որպէսզի ինքն աղատ կերպով թաղաւորէ ամբողջ Հայաստանի վրայ: Այս լուրը Թաղէոս առաքեալը լսելուն պէս Կապադովկիայից վերագործաւ գէպի Հայաստան. ճանապարհին նրան պատահեցին Հռովմայեցի հինգ դեսպան, որոնք գնում էին Սանատրուկի մօտ: Թաղէոս առաքեալը նրանց քարոզեց, բոլորին մկրտեց և իրանց գլխաւորին, որի անունն էր Ոսկի, ձեռնադրեց թահանայ: Ոսկու անունով նրա ընկերները կոչուեցին Ոսկեանք: Երբ Սանատրուկը լսեց այս, կանչեց Թաղէոսին Զաւարչան քաղար և այնտեղ սպանել տուաւ:

Ս. Թաղէոսի նահատակութիւնից յետոյ ս. Բարդուղիմէոս առաքեալը, որ երկրորդաւ աշակերտներից էր, Մաւրիամ ո. Կոյսի մահից յետոյ նրա պատկերը հետն առած եկաւ Հայաստան, սկսեց քարոզել և հաւատացեալների թիւը հետզհետէ աւելացնել. յետոյ Տիգրիս գետի ափին մի եկեղեցի շինեց ս. Կոյսի անունով, բազմեցրեց այնտեղ Տիրամօր պատկերը և շարունակեց իր քարոզութիւնը: Սակայն սա ևս երկար ժամանակ չկարողացաւ քարոզել Հայաստանում. Սանատրուկը սրան ևս նահատակել տուաւ, այնպէս որ թէպէտ ս. Թաղէոս և Բարթողիմէոս առաքեալները չկարողացան ամբողջ հայ ազգը քրիստոնեայ դարձնել, այնուամենայնիւ նրանց քարոզութիւնը և թափած արիւնը Հայաստանի հողի վրայ անօգուտ չանցան: Դրանք էին որ տաջին անգամ Հայաստանում քրիստոնէական եկեղեցու հիմը գրին, ուստի և մեր եկեղեցին գրանց անուանում է Հայոց եկեղեցու առաջին լուսաւորիչներ, որոնց յիշատակը տօնում է ամեն տարի գեկտեմբերի սկզբներին:

Սուրբ Ոսկեանք քրիստոնէութիւնն ընդունեցին Թաղէոս առաքեալից. նրանք Թաղէոսի մահից յետոյ 43 տարի ճշգնում էին Եփրատ գետի ափին: Նրանց քարոզութեամբ Սաթինիկ թաղուհու միքանի ազգականները, որոնք եկել էին

Ալանաց երկրից, ընդունեցին քրիստոնէութիւն և Եփրատ գետի մէջ մկրտուելով, ու. Ոսկեանց հետ գնացին անապատ և այնտեղ ճգնում էին 15 տարի. դրանք ընդամենը տասն և եօթ հոգի էին և իրանց գլխաւորի անունով կոչուեցան Սուրիասեանք:

Հայոց Արտաւադդ թագաւորը 107 թ. շատ աշխատեց դարձնելու դրանց կռապաշտ, բայց չկարողացաւ, և երբ իմացաւ թէ դրանց քրիստոնեայ դառնալու պատճառը եղել են Ոսկեանք, զօրք ուղարկեց և նահատակել տուաւ նրանց: Սուրիասեանք թաղեցին նրանց մարմինները և իրանք շարունակեցին ճգնել այրի մէջ: Դրանից յետոյ տեղափոխուելով Բագրեանդ պաւտռի Սուկաւէտ լեռը, քսան տարի էլ այնտեղ ծպնեցին և 130 թուին նահատակուեցին Ալանաց արքայորդու հրամանով՝ քրիստոնէական հաւատի մէջ հաւատաւ մնալու համար:

8

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԼՈՒՍԵՒՈՐԻՉ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԾՆՈՒՆԴԸ.
— ԱՆԱԿԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԴԱՆԸ ԵՒ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԽՈՐՎԻՐԱՊ
ԳՅՈՒԻԼԸ

Հայաստանի երկրորդ լուսաւորիչն է ս. Գրիգորը, որ ծնուեց 257 թուին Արտաշատում: Սրա հայրը Անակ նախարարն էր, հեթանոս, Պահլաւունեաց ցեղից: Պարսից Արտաշիր թագաւորը յաղթուելով Հայոց Խոսրով թագաւորից, աշխատում էր գտնել մի հնար, որով կարողանար Խոսրովից իր վրէժն առնել և ահա առաջարկում է իր պալատականներին՝ «Ով որ կարողանայ սպանել Խոսրովին, խոտանում եմ նրան դարձնել իմ երկրորդը»: Անակ Պահլաւունի նախարարը խոտացաւ կատաղել Արտաշիր ցանկութիւնը. նա վերցրեց իր ընտանիքը և գնաց Խոսրովի մօտ իբրեւ փախստական Արտաշ-

րից: Խոսրովը չիմանալով նրա դալու բուն նպատակը, սիրով ընդունեց և երբ մի օր գնում էր որսի, Անակին ևս իր հետ տարաւ որպէս մտերիմ բարեկամի. բայց Անակն այդ օրը խորամանկութեամբ առանձնացնելով Խոսրովին, յարձակուեց նրա վրայ և սպանեց: Անակը փախչելիս՝ Երասխ գետի կամրջի վրայ հայոց զօրքից աղատուելու համար ընկաւ գետը և խեղդուեց: Խոսրովը գեռ ևս չմեռած հրամայեց՝ Անակին իր ընտանիքով կոտորել. այդպէս էլ կատարուեց, միայն աղատուեցին նրա երկու որդին. մեծը՝ որի անուն էր Սուրէն, փախցրին Պարսկաստան, իսկ փոքրը՝ որ հաղիւ երկու տարեկան էր, իր ծծմայր Սօֆիան փախցրեց Կեսարիա, ուր մկրտել տուաւ և անուանեց Գրիգոր, որ զարգացաւ քրիստոնէական հաւատքի մէջ և 276 թուին ամուսնացաւ Դաւիթ անունով մի հաւատացեալի Մարիամ աղջկայ հետ և ունեցաւ երկու որդի՝ Վրթանէս և Արիստակէս:

Խոսրովի մահից յետոյ Արտաշիրը զօրքով մտաւ Հայաստան, երկիրը քարուքանդ արաւ և հրամայեց բոլորովին ջրնջել Խոսրովի ցեղը. սակայն այդ կոտորածից աղատուեցին Խոսրովի երկու պաւակները՝ Տրդատ և Խոսրովիպուխտ. վերջինիս փախցրին Անի, իսկ Տրդատին Կեսարիա և այնտեղից հռովմ, ուր Տրդատը մեծանում էր կայսեր պալատում Լիկիանոս իշխանի ձեռքի տակ:

Գրիգորը երբ իմացաւ Խոսրովի և նրա ընտանիքի ահիրաւ սպանութեան մասին, որ կատարուել էր իր հօր ձեռքով 280 թ., գնաց հռովմ և սկսեց Տրդատին ծառայութիւն անել, որպէսզի դրանով կարողանայ իր հօր յանցանքը թեթեւցնել. նրա կին Մարիամը իր փոքր որդի Արիստակէսի հետ մտաւ կուսանոց, իսկ Վրթանէսը մնաց Կեսարիայում, ուր ամուսնանալով՝ ունեցաւ երկու որդի՝ Գրիգորիս և Յուսիկ:

Տրդատը իր արտասովոր բաշտութեամբ կարողացաւ դըրաւել Դիոկղետիանոս կայսեր սիրտը, ուստի 286 թ. ստանալով Հայաստանի թագաւորութիւնը, հռովմէական զօրքով

եկաւ Հայաստան՝ իր հօր գահը ժառանգելու, և երբ հասաւ Եկեղեցաց գաւառի Երիզա գիւղը, ուր գտնուում էր Հայոց ամենամեծ չափազանցութեամբ Անահիտի կուռքը, Տրդատը շնորհակալութեան զոհեր է անում, պսակներով զարդարում է կուռքը և Գրիգորին ևս հրամայում նոյնը անել. սակայն Գրիգորը, որ մինչև այդ ժամանակ իր քրիստոնէութիւնը ծածուկ էր պաշտում, բացարձակ մերժում է Տրդատի առաջարկութիւնը, ասելով՝ թէ ինքը քրիստոնէայ է, ուստի չի կարող կուռքին երկրպագութիւն տալ: Տրդատը սաստիկ բարկանում է և խիստ յանդիմանութիւններով աշխատում է համոզել. բայց երբ Գրիգորը հաստատ է մնում իր խօսքին, Տրդատը հրամայում է տանջել նրան. իսկ երբ յետոյ էլ խմանում է, որ նա իր հօր սպանողի՝ Անակի որդին է, հրամայում է կապել ձեռք ու ոտքը և տանել զցել Արտաշատի խորվիրապը, ուր պցում էին միայն մահապարտներին: Սուրբ Գրիգորը մնաց խորվիրապի մէջ 15 տարի, այն է՝ 286—301 թ.:

Ինչպէս աւանդութիւնն ասում է՝ մի կին օրական մի հաց և ջուր էր տալիս, և նա ասելով էր այնտեղ:

9

Ս. ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԳԱԼԸ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ԽՈՐՎԻՐԱՊԻՑ ԳՈՒՐՍ ԵԼՆԵԼԸ

Այն ժամանակներում, երբ ս. Գրիգորը Արտաշատի մահապարտների խորվիրապի մէջ էր, Հռովմայեցոյ Դիոկղետիանոս կայսեր հալածանքից ազատուելու համար Հռովմից եկան Հայաստան 37 կոյս: Դրանք ընդամենը 75 հոգի էին, որոնց թուում կային նաև քահանաներ, ապրում էին Հռովմի մօտ գտնուած Գայիանէ մայրապետի կուսանոցում նրա խրնամատարութեան տակ: Այստեղ էր նաև երանելի իշխանազըն Հռիփսիմէ ս. կոյսը, որ հաշակուած էր իր բարեպաշտ

կեանքով, զարդարուած Աստուածային խմաստութեամբ և հրաշալի գեղեցկութիւնով: Ս. Գայիանէ կոյսը զգալով, որ վտանգը մօտ է, վերցրեց Հռիփսիմէին իր բախր ընկերուհիներով և փախաւ գնաց Երուսաղէմ, ուր երկրպագեցին սուրբ տեղին, և ապա այնտեղից գնացին Վասպուրականի Վարապ սարը, ուր ս. Հռիփսիմէն թաղեց գետնի մէջ այն խաչը, որ կրում էր իր վզին: Այստեղից 37 հոգով գնացին Վաղարշապատ և իջեանցին քաղաքի ծայրում գտնուած այգիների մէջ մի հնձանում: Այդտեղ նրանք ապրում էին իրանց ձեռքի աշխատանքով: Դիոկղետիանոսը յանձնարարական թղթեր գրեց գանազան երդրների թագաւորներին, մի թուղթ ևս դրեց մեր Տրդատ թագաւորին, առաջարկելով հալածել քրիստոնէաներին:

Տրդատը երբ Դիոկղետիանոսից ստացաւ յիշեալ թուղթը, մարդիկ ուղարկեց՝ որոնելու քրիստոնէաներին, և ներանք գտան Վաղարշապատի հին հնձաններից մէկի մէջ. խկոյն յայտնեցին թագաւորին, պատմելով նաև ս. Հռիփսիմէի աննման գեղեցկութեան մասին: Տրդատը հրամայեց իր արքունիք բերել նրան: Ուղարկած մարդիկ գնացին և ձեռնուհայն վերադարձան, որովհետև ս. Հռիփսիմէն չցանկացաւ գնալ: Այն ժամանակ թագաւորը բռնի կերպով տարաւ. թագաւորը տեսնելով ս. Հռիփսիմէի հրաշալի գեղեցկութիւնը, կամեցաւ ամուսնանալ նրա հետ. բայց ս. կոյսը այս անգամ ևս չհնազանդելով նրա կամքին, ազատուեց նրա ձեռքից և փախաւ գնաց իր ընկերուհիների մօտ: Թագաւորը յոյսը գրեց Գայիանէի վրայ և առաջարկեց, որ նա համոզէ Հռիփսիմէին. սակայն Գայիանէն հակառակ թագաւորի ցանկութեան համոզեց ս. կոյսին՝ հաստատ մնալ իր խոստման և անարատ պահել իր կուսութիւնը:

Երբ Տրդատը տեսաւ որ իր ջանքերն իւրաքանչեւ անցան, յուսահատուեց և հրամայեց գառն տանջանքներով նահատակել բոլոր կոյսերին: Թագաւորի հրամանը կատարուեց. գա-

հիճները եկան և բոլորին կոտորեցին Փրկչի 301 թ.: Նահատակուած ու կոյսերի մարմինները մնացին անթաղ ինն օր:

Տրդատը իր այս խստասրտութեան համար ստանում է իր պատիժը. նա խզճի խայթից ու մտատանջութիւնից կորցնում է մարդկային բնաւորութիւնը, և երեակայելով թէ ինքը խոզ է դարձել, խելագարուածի պէս ճահիճների և տղմերի մէջ է թափառում: Տրդատի քոյր Խոսրովիդուխտը երազումը տեսնում է Աստուծոյ հրեշտակին, որ յայտնում է թէ Տրդատին կարող է բժշկել միմիայն Գրիգորը, որ գտնւում է Արտաշատի խորվիրապի մէջ: Երազը սկզբում շատ անհաւատալի թուաց. որովհետեւ ոչ որ չէր կարծում, թէ Գրիգորը կարող էր 15 տարի կենդան մնալ խորվիրապում. բայց երբ միքանի անգամ կրկնուեց երազը, իսկոյն Օտայ նախարարին ուղարկեցին Արտաշատ, և նա տեսնելով որ ու Գրիգորը կենդան է, հանում է նրան խորվիրապից, ուր 15 տարի Աստուածային հրաշքով ապրել էր, և բերում է Վաղարշապատ: Այդտեղ քաղաքից բաւական հեռու դիմաւորում է նրան խելագարուած Տրդատը իր նախարարներով և ժողովրդով. դրանք ամենքն էլ ու Գրիգորին հաւատալով՝ ջերմեռանդութեամբ երկրպագութիւն տուին: Ս. Գրիգոր աղօթքով բժշկեց հիւանդ թագաւորին և ուրիշներին և ապա ըսկսեց քարոզել: Դրանից յետոյ հարցուփորձ անելով ու կոյսերի նահատակութեան մասին՝ ամենից առաջ ժողովեց նրանց մարմինները և իրանց պատառոտուն զգեստների մէջ փաթաթելով, ամփոփեց նրանց հէնց իրանց նահատակուած տեղում: Ս. Գրիգորը 66 օր շարունակ քարոզում էր, որից յետոյ կատարելապէս բժշկեց Տրդատին և բոլոր հիւանդներին: Այնուհետեւ Տրդատը իր կին Աշխէն թագուհու և քոյր Խոսրովիդուխտի հետ շինեց նահատակուած կոյսերի զերեզմանների վրայ ու Հռիփսիմէի, ու Գայիանէի և այժմեան Զոդակաթ կոչուող երեք վանքերը, որոնք այժմ էլ կանգուն են ու էջմիածնի մօտ:

ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԷՆՈՐԶԻ ՏԵՍԻԼՔԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԶԵՌՆԱԴՐՈՒԻԼԸ

Սուրբ Գրիգորը ոգևորուած քրիստոնէական հաւատով՝ երբ քարոզում էր ժողովրդին Վաղարշապատի արքունիքի մօտ, տեսիլք է տեսնում, որ մի լուսեղէն մարդ իջնում է երկնքից և Վաղարշապատ քաղաքի մէջտեղը խփում է ոսկէ մուրճով. գետինը դրդում է և խորքերից լսվում են զանազան ձայներ. ապա տեսնում է թագաւորական պալատի վերայ լուսեղէն գմբէթ, իսկ գմբէթի ծայրին փայլում է խաչը: Երբ ու Գրիգորը մտածում էր տեսիլքի մասին, երևում է Աստուծոյ հրեշտակը և բացատրում նրա նշանակութիւնը՝ թէ իջնող լուսեղէն մարդը՝ է մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսը. Աստուծոյ միածին Որդին, իսկ պալատի վրայ յայտնուած լուսեղէն գմբէթը և խաչը նշանակում է, թէ Աստուած դրանով ցոյց է տալիս, որ այնտեղ պէտք է շինեն եկեղեցի: Ս. Գրիգորն շտապեց յայտնել այս բոլորը Տրդատին. իսկ այնտեղը, որ իջել էր Միածին Որդին, որով պատեց՝ եկեղեցի շինելու համար:

Ս. Գրիգորը Տրդատին և նրա հետ հայ ժողովրդի մեծագոյն մասին քրիստոնէական հաւատի մէջ հաստատելուց յետոյ, շրջեց Հայաստանի ամենայն կողմերը, կործանեց հեթանոսական կռատունները՝ նրանց տեղ հաստատելով քրիստոնէական եկեղեցի, և ապա առաջարկեց, որ Քրիստոսի այդ նոր հաւատացեալ ժողովուրդը ընտրի իրանց համար մի հովիւ, որ նրանց մկրտէ և հոգևոր ծէսերը կատարէ:

Տրդատը նախարարներից և բոլոր ժողովրդի ներկայացուցիչներից ժողով կազմեց և միաձայն հաւանութեամբ ընտրեցին ու Գրիգորին Հայոց հովուապետ: Տրդատը ու Գրիգորին 302 թ. մեծ հանգէսով ուղարկեց Պոսարիա քաղաք, ուր նա ձեռնադրուեց ու Ղևոնդիոս հայրապետից հայոց

առաջին քահանայապետ ու կաթողիկոս և ս. Թ. աղէոս առաքեալի յաջորդ:

Ս. Գրիգորը երբ մեծ պատուով վերադառնում էր Կեսարիայից, Ղևոնդիոս պատրիարկից ստաձաւ ս. Յովհաննու Կարապետի և Աթանազիոսեայ եպիսկոպոսի մասունքները: Ս. Գրիգորը բերաւ իր հետ նաև Անտօն և Կրոնիդէս կրօնաւորներին՝ Հայաստանում կրօնաւորական կարգը տարածելու: Երբ հասաւ Տարոն գաւառի Իննակեան կոչուած տեղը, կուսբերի շատ արձաններ կործանեց և նրանց տեղը կանգնեցրեց Քրիստոսի սուրբ Խաչը: Նա այնտեղ մի վանք ևս շինեց ս. Կարապետի անունով. դրաւ այնտեղ ս. Յովհաննու Կարապետի մասունքը, թողեց հետը բերած կրօնաւորներին և նորակառոյց վանքի համար նշանակեց վանահայր Զենոբ եպիսկոպոս Գլակին, որի անունով վանքը կոչուեց Գլակայ վանք: Ասլա այնտեղից ս. Գրիգորն ուղևորուեց գէպի Արարատեան երկիրը. ճանապարհին բազմաթիւ կռատուններ կործանեց և քարոզելով՝ հեթանոսներին շատերին բրիտոսնեայ դարձրեց:

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԸ ՄԿՐՏՈՒՄ Է ՏՐԴԱՏԻՆ ԵՒ ՆՐԱ ԸՆՏԱՆԻՔԻՆ. — Ս. ԷԶՄԻՍՏԵՆԻ ԶԻՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼՈՒՍԱՆՈՐԹԻՒՆԸ

Սուրբ Գրիգորը իր ուղեկիցներով երբ հասաւ Բագրեւանդ գաւառի Բագուան քաղաք, Տրդատը իր զերդաստանէ՛ և բոլոր պալատականների հետ նրան մեծ պատուով ընդունեց: Այդտեղ ևս մի ամսուան ընթացքում սուսուցանելով բրիտոսնէութիւնը, ս. Գրիգորը պատուիրում է, որ մկրտութիւնն ընդունելուց առաջ բոլորն էլ հինգ օր ծոմ ու պաս պահեն:

Այս շաբաթական օրասը մեր եկեղեցին անուանել է «Առաջաւորաց» սրահը և որովհետեւ շաբաթ օրը ընկնում է ս. Սարգիս զօրաբարի տօնին, ահա այդ է պատճառը որ ժողովուրդը սխալմամբ անուանում է «ս. Սարգսի պաս»: Հինգօրեայ պահեցողութիւնից յետոյ ս. Գրիգորը Շիրատ գետի մէջ մկրտում է Տրդատին, նրա ընտանիքի անդամներին և բոլոր ժողովուրդին՝ ընդամենը 400,000 հոգի. մկրտութեան ժամանակ Տրդատին անուանեց Յովհաննէս:

Ասլա գալով Վաղարշապատ քաղաք, ս. Գրիգորը 303 թ. Էջմիածնի հոյակապ շինութեան հիմքն է դնում այնտեղ, ուր յայտնի տեսիլքն էր տեսել և՛ նախքան ձեռադրուելու գնալը, պարսպով պատել:

Ս. Գրիգորը Էջմիածնի շինութիւնից յետոյ Տրդատի հետ միասին շրջում է Հայաստանի բոլոր քաղաքներն ու գիւղերը, քարոզում, մկրտում է հաւատացեալներին և նրանց վրայ նշանակում հովիւներ, ձեռնադրում եպիսկոպոսներ և քահանաներ, քանդում է շատ կռատուններ և դրանց տեղ հիմնում քրիստոնէական եկեղեցիներ. բայց է անում դարոցներ, ժողովում է մանուկներ և սովորեցնում յունարէն և ասորերէն, որովհետեւ այդ-ժամանակ գեռ հայերէն դրացիութիւն չկար. և այսպէս Հայաստանը լուսաւորելով քրիստոնէական հաւատի լուսով, կոչուեց երկրորդ լուսաւորիչ Հայաստանի:

ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ ԱՌԱՆՁՆԱԿԵԱՅ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ՄԱՀԸ

Ս. Լուսաւորիչը՝ Տրդատի օգնութեամբ լուսաւորելով Հայոց աշխարհը քրիստոնէական հաւատի լուսով և կարգաւորելով մեր եկեղեցական Աստուածապաշտութեան կարգերը,

խաւարի

սահմանելով Տէրունական և Աստուածածնայ տօները, ինչպէս նաեւ ս. Հռիփսիմեանց և Գայիանեանց յիշատակի օրերը, — իր ծերութեան օրերում երբեմն-երբեմն առանձնանում էր անապատները և այնտեղ միայնակեցութեան մէջ աւելի կազդուրելով իրան ալօթքով, դարձեալ այցելում էր իր հօտին՝ հաստատելու քրիստոնէական հաւատի մէջ: Մի անգամ գնաց Դարանաղեաց գաւառի Սեպուհ յեառը, ուր մի քարայրի մէջ ճգնում էր ս. Հռիփսիմէի ընկերուհիներից Մանիա անուանով մի կոյս: Սուրբ կոյսը զգալով իր վախճանը, խնդրեց մնալ այնտեղ: Երեք օրից յետոյ երբ կոյսը վախճանուեց, ս. Գրիգորը թաղեց նրան և ինքն սկսեց ճգնուել նրա քարայրի մէջ, Հաւատացեալ ժողովուրդը, նրանց հետ և իշխաններից ոճանք լսելով, որ ս. Լուսաւորիչը երկու օրդի ունի, կամեցան նրանցից մէկին ընտրել իր հօր փոխանորդ: Դեսպաններ ուխարկեցին Կեսարիա, որոնք գնացին տեսան, որ մեծ որդին՝ Վրթանէսը ամուսնացած է, իսկ փոքրը՝ Արիստակէսը կրօնաւոր է, որին և բերին Վաղարշապատ և խնդրեցին Լուսաւորչին, որ նրան ձեռնադրէ եպիսկոպոս: Ս. Գրիգորը կատարելով ժողովրդի ցանկութիւնը, 318 թ. Արիստակէսին ձեռնադրեց եպիսկոպոս և կարգեց իրան օգնական և փոխանորդ:

Ս. Գրիգորը 30 տարի հայրապետական իշխանութիւնը վարելուց յետոյ վախճանուեց իր ճգնարանում. հովիւները գտան նրա մարմինը և թաղեցին այնտեղ: Ապա յիսուն տարուց յետոյ Գառնիկ անունով մի ճգնաւոր Աստուածային յայտնութիւնով գտնելով ս. Լուսաւորչի գերեզմանը, ս. մարմինը տարաւ ամփոփեց Թորդանում, ուր թաղուած էին նրա որդիքն ու թոռները:

Հայոց երախտապարտ ս. եկեղեցին սահմանել է տարին երեք անգամ տօնել ս. Լուսաւորչի յիշատակը, այն է՝ նրա շարժարանքի և խորվիրապ մտնելու յիշատակը Մեծի պատի մէջ հինգերորդ շաբաթ օրը. խորվիրապից դուրս գալու յի-

շատակը Հոգեգալստից երկու շաբաթ յետոյ՝ Հռիփսիմեանց տօների շաբաթ օրը. իսկ մարմինը գտնելու յիշատակը երկրորդ տօնից երկու շաբաթ յետոյ՝ յունիս ամսում:

13

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉԻ ԳԻՒՏԸ՝ ՀԵՂԻՆԷ ԹԱԳՈՒՀՈՒ ԲԱՐԵՊԱՆՏ
ՋԱՆՔԵՐՈՎ

Յիսուս Քրիստոսի խաչելութիւնից յետոյ, նրա խաչը երկու աւազակների խաչերի հետ մնացին ընկած Դողգոթա սարի վրայ. հաւատացեալները գնում էին և Յիսուսի խաչին երկրպագութիւն տալիս: Հրէաները և հեթանոսները նախանձելով այդ բանին, Դողգոթա սարի վրայ մի հոր փորեցին, խաչերը գցեցին մէջը և ծածկելով հող ու քարով, անհետացրին. իսկ վերջին ժամանակները հեթանոս հռովմայեցիք մի կռատուն շինեցին Յիսուսի գերեզմանի վրայ և այդպիսով քրիստոնեաներին զրկեցին Յիսուսի խաչին և նրա գերեզմանին երկրպագելու միջոցառութիւնից:

Բայց երբ Կոստանդիանոս կայսր քրիստոնէութիւնը ընդունեց, նրա բարեպաշտ մայր Հեղինէ թագուհին գնաց Երուսաղէմ, ուր տեսնելով սուրբ վայրերը տակնուվրայ եղած, որոշեց ամենից առաջ գտնել Յիսուսի ս. խաչը: Այս մասին շատերին հարցուփորձ անելուց յետոյ երբ մի հրէայ ծերունուց տեղեկացաւ, թէ Յիսուսի խաչը թաղուած է Դողգոթայի վրայ, քանզի տուաւ ցոյց տուած տեղը, ուր գտնուեցին Յիսուսի և երկու աւազակների խաչերը: Ստուգելու համար, թէ ո՞րն է նրանցից Յիսուսի իսկական խաչը, մօտեցրին նրանց մի մերձիմահ հիւանդ. խաչերից մէկը հիւանդին կենդանութիւն շնորհեց: Ահա այդ կերպով ստուգուեց, որ այդ է Յիսուսի խաչը: Հեղինէ թագուհին խաչի համար շինել տուաւ

զահը կառավարելուց յետոյ. նա թաղուեց Թորգանում իր հօր գերեզմանի մօտ:

Ս. Յուսիկին յաջորդեց ս. Դանիէլ ծերունին 362 թ. որովհետեւ Յուսիկի որդիքը հայրապետական աստիճանին արժանաւոր անձինք չէին: Դանիէլը ազգաւ ասորի էր և աշակերտ ս. Գրիգոր Լուսաւորչի և նրանից էր ընդունել քահանայական կուշումն: Սա շատ կարճ ժամանակ եղաւ կաթողիկոս, որովհետեւ երբ առաջին անգամ իր ընտրուելուց յետոյ ներկայացաւ Տիրան թագաւորին և յանդիմանեց նրան Յուլիանոսի պատկերը եկեղեցում դնելու և Յուսիկին սպանելու համար, թագաւորը սրան ևս խեղդամահ արաւ: Ս. Դանիէլին յաջորդեց Փառնքսէնը և երեք տարի վարելով հայրապետական զահը՝ վախճանուեց:

15

ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ. — ՆՐԱ ՄԵԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՎԱԽՃԱՆԸ

Ներսէսը՝ առաջին հայրապետը, Յուսիկ կաթողիկոսի թոռն է, այն է՝ ս. Գրիգոր Լուսաւորչի թոռան թոռը: Սրա հայրն էր ս. Յուսիկի որդի Աթանաղինէն, իսկ մայրը՝ Բամբիշ՝ Տիրան թագաւորի քոյրը: Իր ուսումն ստացել էր Կոստանդնուպօլսում և Կեսարիայում և հայոց արքունիքում ծառայում էր իբրեւ սենեկապետ և թագաւորի զրազիր: Փառնքսէնի մահից յետոյ հայոց Արշակ թագաւորի, նախարարների և բոլոր ժողովրդի միաձայն հանձնաւորութեամբ Ներսէսն ընտրվում է կաթողիկոս՝ իբրեւ Լուսաւորչի արժանաւոր ժառանգ: Ընտրութիւնից յետոյ 364 թ. մեծ հանդէսով գնաց Կեսարիա, ուր և օծուեց Կաթողիկոս ամենայն հայոց:

Ներսէսը հայրապետական զահը ժառանգելուց յետոյ, ամենից առաջ իր հայրական ուշադրութիւնը դարձրեց ժողովրդի ներքին կեանքի և նրա բարեկեցութեան վրայ. նա միքանի անգամ եկեղեցական ժողով գումարեց և հետեւեալ կարեսոր որոշումներն արաւ: Ամեն գաւառի և նշանաւոր քաղաքների մէջ շինել տուաւ աղքատանոցներ, հիւանդանոցներ, ճանապարհների վրայ իջևաններ և այլ սոյնանման աստուածահաճոյ հաստատութիւններ, որոնց թուում կային շատ գրագրոցներ, եկեղեցիներ և վանքեր և այս բոլոր հաստատութիւնները ասպահովացրեց անշարժ կալուածներով, որ իբրեւ նուէր ստանում էր ժողովրդից: Ներսէսին այս բոլոր գործերին օգնական և զործակից էր նրա հաւատարիմ սարկաւազը, որի անունն էր Խազ:

Ներսէսը բնաւորութեամբ լինելով շատ քաղցր, սիրում էր ամենքին միատեսակ. այսօր նա ճաշում էր թագաւորի պալատում, վաղը դառնում էր աղքատի խրճիթում, իսկ մի ուրիշ անգամ երևում էր հիւանդի անկողնի մօտ՝ մխիթարելու նրան: Սրա համար և ստացել էր «Հառարակաց հայր» անունը: Աշխատեց ժողովրդի միջից արմատախիլ անել միքանի անկարգ հեթանոսական սովորութիւններ, այն է՝ մերձաւոր ազգականների միմեանց հետ պսակուելը, որ յաճախ պատահում էր նախարարների և ազնուականների մէջ, և մեռելների վրայ այլանդակ ձևերով և անյոյս սուգ անելն ու շուայլ կերպով սևեր հագնելը, որ ոչ մի միտք չունի:

Ներսէսը իր խաղաղասէր բնաւորութիւնով շատ անգամ թագաւորին նախարարների հետ հաշտեցնում էր, երբ որ նրանց մէջ մի սրիէ վէճ էր պատահում: Նա մինչև անգամ իր իմաստուն և համոզիչ խօսքերով ազդում էր օտար թագաւորների և զօրավարների վրայ. օրինակ՝ երբ Յունաց Վաղենտինոս կայսեր հրամանով Թէոդոս զօրավարը գալիս էր մեծ զօրքով՝ աւերելու հայաստանը, Ներսէսը գնաց նրա առաջ, հաշտեցրեց հայոց թագաւորի հետ և ազատեց հայ-

պատմ. հրատ. Մարգարէ Թադևոսյան

աստանը այդ վտանգաւոր պատերազմից: Սակայն Վաղեն-
տիանոսի յաջորդ Վաղէս կայսեր ժամանակ գնալով Կ. Պո-
լիս՝ պարձեալ կամեցաւ նոյն միջնորդի դերը կատարել.
բայց Վաղէսն առաջարկեց նրան ընդունել Արիոսեան ա-
ղանդը և երբ Ներսէսը չընդունեց, աքսորեցին նրան մի ան-
մարդարնակ կղզի, ուր ութ ամիս մնալով և իր անձը ևն-
թարկելով ամեն տեսակ նեղութիւններէ, ազատուեց միայն
Վաղէսի յաջորդ Մեծն Թէոդորոսի ժամանակ և գալով Կոս-
տանդնուպօլիս՝ մասնակցեց երկրորդ տիեզերական ժողովին,
այսպէս այնտեղից պատուով վերադարձաւ Հայաստան: Այս
ժամանակ Արշակ թագաւորը անձնատուր լինելով Պարսից
Ջաւուհ թագաւորին՝ մեռնում է Անյուշ բերդում: Ներսէսը
Թէոդորոսի օգնութեամբ Արշակի որդի Պապին թագաւորե-
ցնում է Հայոց վրայ:

Ներսէսի այս մեծամեծ և օգտաւէտ գործերը տեսնե-
լով հայ ժողովուրդը, թագաւորի և նախարարների համա-
ձայնութեամբ ժողով արաւ և վճռեց, որ այսուհետև մեր
կաթողիկոսները անուանուեն «Պատրիարք Կաթողիկոս» և նը-
րանք ըստ հին սովորութեան այլևս չօժուեն Կեսարիայում,
այլ ու. Էջմիածնում հայ եպիսկոպոսների ձեռքով:

Ներսէսը նկատելով Պապ թագաւորի վատ և շռայլ
կեանքը և նախարարների հետ անհաշտ լինելը, շարունակ
խրատում էր թագաւորին, որ հեռանայ իր շռայլ կեանքից
և սիրով վարուի նախարարների հետ, բայց նա փոխանակ
ուղղելու իր մոլի կեանքը, 384 թ. թունաւորում է նրան,
որպէսզի ազատուի Հայրապետի իրաւացի և ողջամիտ յան-
դիմանութիւններից: Այսպիսի վախճան ունեցաւ այն մեծա-
գործ մարդը, որ երկար տարիներ վարելով Հայրապետական
զահր, իբրև վառ ճրագ լուսաւորում էր Հայաստանը, և ո-
րին անաշառ պատմութիւնը վարձատրեց՝ «Մեծ» անունը
չնորհելով. իսկ եկեղեցին նրա յիշատակը կատարում է Հո-

գեղալտեան երրորդ շաբաթի շաբաթ օրը՝ ու. Էջմիածնի
տօնից յետոյ:

Մեծն Ներսէսի մահից յետոյ յաջորդեցին Զահակ Մա-
նազկերտցին, Զաւէն, Ասպուրակէս, վերջինիս յաջորդեց
Սահակ սլարթիւր՝ Մեծն Ներսէսի օրդին:

Միայն ու եկեղեցի անցնի պարտաւ

ԵՐԶԱՆ Գ

16

ՍՈՒՐԲ ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒԻ, ՆՐԱ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ Ե-
ԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՅԾԱՌՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄՏԵՒՈՐ ԶԱՐ-
ԳԱՅՄԱՆ ՕԳՏԻՆ.—Ս. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՀՏՈՅ.—ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱ-
ՌԵՐԻ ԳԻՒՏԸ ԵՒ Ս. ԳՐԻԳՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Չորրորդ դարի վերջին տարիներում և հինգերորդ դա-
րի սկզբին Աստուածային նախախնամութիւնը պարզեց հայ
եկեղեցուն երկու ընտիր Հայրեր, որոնք իրանց անխոնջ աշ-
խատութեամբ իբրև երկու պայծառ ջահեր յուսաւորեցին
հայ ժողովրդին և եկեղեցուն, տալով մեզ մեր լեզուի այլ-
ուրեք և Աստուածաշունչ պատգամները՝ թարգմանած հայ
լեզուով: Սրանք էին ս. Սահակ Պարթև և ս. Մեսրոպ Մաշ-
տոց:

Թէև ս. Գրիգոր Լուսաւորչի քարոզութիւնով քրիստո-
նէութիւնը հաստատուեց Հայաստանում և հետզհետէ նրա
արժանաւոր յաջորդների աշխատանքով յառաջադիմում էր,
բայց անցել էր այն օրից զրեթէ հարիւր տարի, որ Հայերի՝
սեպհական գիր շունենալու պատճառով եկեղեցիներում բո-
լոր ժամակարգութիւնը և ծիսակատարութիւնները լինում
էին յոյն և ասորի լեզուներով, որից ժողովուրդը ոչ մի
խօսք չէր հասկանում:

Այսպիսի մի ժամանակում 390 թ. աղբի և Խոսրով Գ.
Թագաւորի հաւանութեամբ ընտրվում է կաթողիկոս Մեծն
Ներսէսի որդի սուրբ Սահակը: Սա դեռ իր աշխարհական
ժամանակ Կ. Պօլսում ամուսնանալով ունեցաւ մի դուստր
Սահականուշ անունով, որ տուել էր Համազասպ Մամիկո-
նեանին ի կնութիւն, որից ծնուեցին Վարդան, Համայեակ և
Համազասպ Մամիկոնեանները: Ս. Սահակը իր ուսումն
ստանալով Կեսարիայում և Կ. Պօլսում, լաւ գիտէր յունա-
կան լեզուն, հմուտ աստուածաբան էր, քաջ հայկաբան և որ
աւելին է, օրինակելի վարք ու բարք ունէր, սիրում էր իր
աղգն ու եկեղեցին: Նախարարներից ոմանք թագաւորի հետ
անմիաբան լինելով՝ նրա վրայ չարախօսութիւն արին Պար-
սից Չապուհ թագաւորի մօտ, որ իբրև թէ առանց նրա
հաւանութեան է կարգուել Սահակը կաթողիկոս: Այս պատ-
ճառով Չապուհը բարկացաւ, ս. Սահակին աթոռից հրաժա-
րեցրեց և կանչեց իր մօտ: Խոսրովին էլ փակել տուաւ Անյուշ
բանտում: Չապուհի որդի Արտաշիրը յաջորդելով իր հօրը,
նորից պատուով վերադարձրեց ս. Սահակին իր Աթոռը:
Այդ ժամանակից սկսեց ս. Սահակը իր ազգօգուտ գործու-
նէութիւնը. իբրև կաթողիկոս՝ բարեկարգեց եկեղեցիները,
չինեց նորանոր վանքեր և եկեղեցիներ, նորոգել տուաւ Հը-
գիփսիմէի տաճարը, որ Չապուհը քանդել էր տուել:

Ս. Սահակի կաթողիկոսութեան ժամանակ յայտնի էր
և մի ուրիշ անձնաւորութիւն՝ Մեսրոպ Մաշտոց անունով,
որ բաւարովին համամիտ լինելով կաթողիկոսին, մեծ օգնու-
թիւն ցոյց տուաւ նրան: Ս. Մեսրոպ Տառն գաւառի Հացեկաց
գիւղիցն էր, Վարդան անունով մի բարեպաշտ մարդու որդի.
սա համարվում է Մեծն Ներսէսի աշակերտ և նրա պրագի-
րը. գիտէր յոյն, ասորի և պարսից լեզուները և քաջ տե-
ղեակ լինելով այդ լեզուներին, Ներսէսի մահից յետոյ յա-
նախուց թագաւորի պալատում քարտուղար: Սակայն ս.
Մեսրոպին աշխարհային այս մեծ պաշտօնները չկարողացան

դրաւել, նա եօթը տարի միայն արքունիքում իր պաշտօնը վարելով, զնաց Դոլթան գաւառի մի վանք մտաւ: Իսկ երբ խմացաւ ու Սահակի կաթողիկոսանալը, ինքը ևս ձեռնադրուեց վարդապետ և Երբեմն-երբեմն հեռանալով իր վանքից քարոզում էր ժողովրդին, կարդում էր ու Գիրքը և ապա թարգմանում, որից թէ ինքն էր մեծ նեղութիւն կրում և թէ ժողովուրդն էր շատ քիչ օգտւում: Իսկ միւս հոգեւոր հայրերը, որոնք չգիտէին յայն և ասորի լեզուները, կարդացածից ոչ իրանք էին բան հասկանում և ոչ ժողովուրդը: Ահա այդպիսի հանդամանքներից ծնուեց ու Մեսրոպի մէջ այն ցանկութիւնը՝ թէ պէտք է անպատճառ գտնել Հայոց լեզուի նշանագրերը և իր միտքը իրականացնելու համար գնաց ու Սահակի մօտ և յայտնեց նրան: Ս. Սահակը, որ ինքը ևս զբաղուած էր այդ մտքով, շատ ուրախացաւ և իսկոյն յայտնեց այդ մտադրութիւնը Վառամշապուհ թագաւորին և եպիսկոպոսների ժողովին, որոնք ի սրտէ համակրութիւն ցոյց տալով, այս առիթով ունեցան խորհրդածութիւններ: Թագաւորը, որ մասնակցում էր ժողովին, յայտնեց, թէ ինքը լսել է, որ Հայոց հին նշանագրերը գտնվում են Միջագետքում Գանիէլ անունով մի աքորի եպիսկոպոսի մօտ. ուստի անմիջապէս կարգադրեցին ուղարկել այնտեղ մի ասորի քահանայ Հարէլ անունով և մի իմաստուն մարդ Վահրիճ անունով, որոնք սովորելով, Միջագետքից բերին յիշեալ նշանագրերը: Ս. Սահակ և ու Մեսրոպ փորձեւ արին և գտան որ այդ նշանագրերն անբաւարար են մեր լեզուի համար, որովհետեւ մեր լեզուի բոլոր հնչիւնները լրիւ չէին կարողանում արտայայտել: Ս. Մեսրոպ անձամբ գնաց թէ Միջագետք և թէ այլ նշանաւոր մարդկանց մօտ, բայց բոլորն էլ անօգուտ անցան:

Ս. Մեսրոպն այնուհետեւ իր յոյսը կտրելով մարդկանցից, մի ջերեռանդ աղօթքով գիմում է Աստուծոյ և խնդրում, որ օգնէ այս գործում, և երբ խորին մտածմունքի մէջ խո-

րասուզուած աղօթում էր, երեսաց նրա աչքին մի աներեւոյթ մարդու ձեռք, որ զրեց քարի վրայ իր ցանկացած տառերը: Ս. Մեսրոպը՝ տալստերով իր մտքի մէջ, ձեռքերաց յիշեալ տառերը և իսկոյն վերադարձաւ Վաղարշապատ, որին մեծ պատուով ընդունեցին ուսումնասէր Վառամշապուհ թագաւորը և ու Սահակ կաթողիկոսը ժողովրդի հետ միասին 406 թուին: Սրանից յետոյ, երբ փորձը ցոյց տուաւ, թէ արդէն լրիւ են բոլոր հնչիւնները և յարմար մեր լեզուի համար, ամենից առաջ թարգմանեցին Հին-Պատկարանից Սոգոմոնի առակաց գրքերը, իսկ Նոր-Պատկարանից Աւետարանը և ապա ամեն տեղ գալոցներ բաց անելով ժողովեցին աշակերտներ և հայ լեզուի զբաղիտութիւնն սկսեցին տարածել:

Փոքր ժամանակից յետոյ ու Մեսրոպ Վրացոյց և Աղուանից մեծամեծների խնդրանայ համաձայն գնաց նրանց երկիրը, նրանց համար ևս զրեւ հնարեց և այնտեղից վերագառնալով ու Սահակի մօտ, տեսաւ որ շարունակվում է ու Գրքի թարգմանութիւնը զլսաւորապէս առորեւելից, որովհետեւ յունարէն բնագիրը պարսիկները ոչնչացրել էին՝ հայերին կռապաշտ գարծնելու շար նպատակով:

Այնուհետեւ ու Սահակ և ու Մեսրոպ, ինչպէս երկու լուսաւոր ջահեր, աստուածգիտութեան լոյսը և հայ լեզուի գալութեան գործը անձնուէր ջանքով տարածեցին Հայաստան աշխարհում: Ս. Սահակ ճոխացրեց նաեւ մեր եկեղեցական ժամերգութիւնը նորանոր երգերով ու աղօթքներով. իսկ ու Մեսրոպ կարգաւորեց մեր Ծիսարանը, որ նրա անունով կոչուեց Մաշտոց: Ապա ժողովելով աշակերտներ՝ սովորեցնում էին և երբոր վերջացնում էին, նրանցից ընդունակներին և յառաջագէմներին ուղարկում էին Աթլէք, Կոստանդնուպոլիս և Ալէքսանդրիա քաղաքները, ուր կային հռչակաւոր դպոցներ և ծաղկած էր ուսումն ու գիտութիւնը: Սրանք ունեցան շատ աշակերտներ, որոնցից նշանաւորները համարվում են՝ Յովսէփ կաթողիկոս, Ղևոնդ երէց, Դաւիթ

անյալթ փիլիսոփայ, Մովսէս Խորենացի, Եղնիկ Կողբացի, Կորիւն, Ղազար Փարբեցի, Կայն, որոնք իրանց ուսումը կատարելագործելուց յետոյ վերադառնալով Հայաստան՝ թէև տեսան վախճանուած ս. Սահակ եւ ս. Մեսրոպ ուսուցիչներին, այնուամենայն չյուսահատուեցին, այլ կատարելով ներանց փափագը՝ վերջացրին ս. Գրքի թարգմանութիւնը: Այսպէս ս. Սահակ կաթողիկոսը ամեն ջանք գործ պընց եկեղեցու պայծառութեան եւ ողբի բարօրութեան համար, եւ ապա խորին ծերութեան մէջ վախճանուեց Բագրևանդ գաւառի Բլուր գիւղում 438 թ., 51 տարի վարելով Հայրապետական աթոռը: Նրա մարմինը մեծ հանդէսով թաղում են Տարսնի Աշտիշատ գիւղում:

Ս. Սահակի տեղակալ համարվում է ս. Մեսրոպը ¹⁾, որ միայն վեց ամիս վարելով կաթողիկոսական իշխանութիւնը, վախճանուեց: Նրա մարմինը Վահան Ամատունի հաղարապետը տարաւ թաղեց իր սեպհական Օշական գիւղում: Ս. Մեսրոպի գերեզմանի վրայ շինուած է մի հռչակապ եկեղեցի:

Ս. Սահակ եւ ս. Մեսրոպ համարվում են թարգմանիչներ, որոնց տօնը մեր եկեղեցին կատարում է յունիս ամսում, իսկ նրանց աշակերտների տօնը՝ որոնցից շատերը արժանացել են կաթողիկոսական, եպիսկոպոսական աստիճանի, կոչվում են թարգմանիչ վարդապետներ՝ կատարվում է հոկտեմբեր ամսում: X.

17

ՏԻԵՋԵՐԵԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐԸ

Քրիստոնեայ հաւատացեալները սկզբներում իրանց հաւատի պաւանութիւնը յայտնում էին հետեւեալ երեք խօս-

1) Ս. Սահակի կենդանութեան ժամանակ պարօրից Վառթագաւորը թէև միմեանց լեռնից կարգեց երեք անարժան կաթողիկոսներ՝ Սուրմակ երէց, Բրբիշոյ եւ Նմուէլ ասորիներին, բայց զրանք իրանց անարժան վարքով չուտով անցան գնացին, արդ պատճառով ս. Սահակի իսկական տեղակալ համարվում է ս. Մեսրոպը:

քով՝ Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ: Բայց երբ հաւատացեալներից յայտնուեցան այնպիսի անձինք, որոնք աստուածային զաղտնիրները, որ մաղկային մտքին անհաւանելի է՝ քննադատեցին եւ շեղուելով ուղիղ պաւանութիւնից, ընկան մոլորութեան մէջ, այդ ժամանակ քրիստոնեայ եկեղեցու ողջամիտ վարդապետները՝ կամենալով մոլորութիւնների առաջն առնել, կազմեցին տիեզերական ժողովներ: Մեր եկեղեցին ընդունում է միայն երեք տիեզերական ժողով:

Առաջին տիեզերական ժողովը դումարուեց Նիկիա քաղաքում Քրիստոսի 325 թ. 318 հայրապետների մասնակցութեամբ: Այդ ժողովների մէջ պատաւարտեցին Աղէքսանդրայի յոյն երէց Արիստի մոլորութիւնը, որ ուրանալով Քրիստոսի աստուածութիւնը, չէր պաւանում Քրիստոսին Աստուած եւ Աստուծոյ Որդի, այլ լոկ արարած: Ժողովը կազմեց «Հատատոյ հանգանակը» 12 յօդուածով եւ ուրիշ կանոններ, այլի սահմանեց՝ հաւատալ, որ Յիսուս Քրիստոս է ճշմարիտ Աստուած եւ Աստուծոյ Որդի, համապոյտից Հօր եւ ս. Հոգւոյն եւ աստուածային բոլոր յատկութիւններով հաւասար նրանց: Արքեպիսկոպոս Տաւն Եպիսկոպոս

Երկրորդ տիեզերական ժողովը դումարուեց Կոստանդնուպոլսում Մեծն Թէոփորոս կայսեր հրամանով 381 թ. 150 հայրապետների տառնակցութեամբ: Այս ժողովը պատաւարտեց հոգեմարտ Մակեդոնին, որ Կ. Պօլսի Յունաց պատրիարք էր: Սա ուրանալով Հոգւոյն Սրբոյ աստուածութիւնը, բարոյում էր, թէ ս. Հոգին հաւատար անձն չէ Հօր եւ Որդու հետ, այլ նրանց պաշտօնեայ եւ նրանց կաթիւնից իողաւ: Գտաւ օտար ժողովը սահմանեց՝ պաւանել ս. Հոգւոյն համապոյտ օտար ժողովը սահմանեց՝ պաւանել ս. Հոգւոյն համապոյտից Հօր եւ Որդւոյն եւ աստուածութեամբ հաւատար: Այս ժողովին ներկայ էր եւ մեր Հայրապետ Մեծն Ներսէս:

Երրորդ տիեզերական ժողովը դումարուեց Փոքր-Ասիայի Նիկիոս քաղաքում 431 թ. 200 հայրապետների մասնակցութեամբ: Այս ժողովը պատաւարտեց Կ. Պօլսի յոյն պատ-

բիարք Նեստորին, որ մոլորուելով Աստուած-Որդու ճշմարիտ մարգեղութիւնից, քարոզում էր, թէ այլ է Աստուծուց և այլ է ո. Կոյս Մարիամից ծնուածը: Այդպիսով ո. Կոյսին դաւանում էր ոչ թէ Աստուածածին, այլ մարգածին կամ քրիստոսածին, և այդպէս՝ ամենասուրբ Երրորդութեան Երկրորդ անձին՝ Յիսուս Քրիստոսին երկու բաժանելով՝ Երրորդութիւնը դարձնում էր չորրորդութիւն: Ժողովը պատապարտելով Նեստորին՝ հեռացրեց նրան պատրիարքական աթոռից, արքայից և սահմանեց դաւանել Յիսուս Քրիստոսին՝ մի Որդի Աստուծոյ, իսկ Մարիամ ո. Կոյսին Աստուածածին: Այս ժողովի վճիռը Հայաստան բերին մեր ո. թարգմանիչները՝ Սահակի և Մեսրոպի աշակերտները:

Առաջին տիեզերական ժողովի յիշատակը մեր եկեղեցին կատարում է սեպտեմբեր ամսում, վերացման ո. Խաչի տօնի բարիկենդանի շաբաթ օրը, երկրորդ ժողովներ՝ բուն բարիկենդանի շաբաթ օրը, իսկ երրորդներ՝ ո. Աստուածածնի վերափոխման բարիկենդանի շաբաթ օրը:

18

ԿՐԹՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՀԱՅՈՅ ԵՒ ՊԱՐՍԻՑ ՄԷՋ. — ԱՏՈՎ. ՄԵԱՆՑ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ. — ՊԱՐՍԻՑ ՅԱԶԿԵՐՏ ԹԱԳԱՌՈՐԻ ԶԱՆԲԸ՝ ԻՐ ՀՊԵՏԱԿ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐԻՆ ԿՐԿԱԿԱԶՏ ԴԱՐՉՆԵԼՈՒ

Ս. Սահակ և ո. Մեսրոպ թարգմանիչների աշակերտ Յովսէփ կաթողիկոսի ժամանակ Պարսկաստանում թաղաւորում էր Յազկերտ ք. Երբ Արշակունեաց թաղաւորութիւնն արդէն վերացած էր: Երկու զրացի ազգեր՝ յոյներն ու պարսիկներ, ձգտում էին տիրել Հայաստանին, բայց սրովհետեւ այդ միջոցին պարսիկները յոյներին յաղթելով, նաեւ մեծաքանակ տուգանքի էին ենթարկել նրանց, ուստի և ամենալարմար ժամանակն էին համարում վճռական քայլն անելու:

մտադրուած նպատակին հասնելու համար. այն է՝ իրանց հպատակ բոլոր ազգերին — հայերին, վրացիներին և աղուաններին դարձնել կրակապաշտ: Առաջին փորձն սկսեցին հայերից, այն յայտով, որ եթէ հայերը կրակապաշտ դառնան, վրացիք և աղուանք կը դառնան ու կը դառնան:

Յազկերտ այս գործում հետեւում էր իր խորամանկ հաղարպետ Միհրնեսին, մոզերին և մոզպետներին:

Առաջին փորձը, որ նրանք մտածեցին անելու, այն էր, որ հրաման ուղարկուեն Հայաստան, ինչպէս նաեւ Վրաստան և Աղուանից աշխարհ, որ այդ հպատակ ազգերի զօրավարներն ու նախարարները իրանց զօրքով գան և օգնեն Հոնաց հետ սկսած պատերազմում: Հայերը թաղաւորի հրամանը հնազանդութեամբ կատարեցին: Որպէսզի հայերը ոչ մի կասկած չտանեն, Յազկերտը Վառակ Սիւնեաց նախարարին տալիս է երկրի կուսակալութիւնը, իսկ Վարդան Մամիկոնեանին նշանակում է Հայոց զօրավար: Երկու տարի պատերազմ Հոնաց զէմ շարունակվում է, պարսիկները չեն կարողանում յաղթել: Յազկերտը հրամայում է հին զօրքերին յետ ուղարկել և նսրերին բերել. այսպէս պատերազմը եօթը տարի շարունակուեց: Վերջին տարին, որ պարսիկները յաղթութիւնը տարան, Յազկերտն ուղղակի առաջարկեց հայերին թողնել քրիստոնէութիւնը և ընդունել կրակապաշտութիւնը: Պատերազմի մէջ հայ զօրքին առաջնորդում էին Ասովմ Գրնունի զօրավարը և Մանաճիհր Ռշտունի նախարարը: Սրանք իրանց զօրքով արհամարհելով թաղաւորի խօսքը, շտապեցին փախչել Հայաստան. իսկ պարսից զօրքերը հասնելով ճանապարհին՝ նահատակեցին բոլորին և այս նահատակութիւնը կոչուեց Ասովմեանց նահատակութիւն՝ Ասովմ զօրավարի անունով, որոնց յիշատակը մեր եկեղեցին կատարում է Առաջաւորաց պատից յետոյ առաջին երկուշաբթի օրը:

Երբ Յազկերտը իր առաջին փորձով չկարողացաւ նպատակին հասնել, ուղարկեց Հայաստան մի պարսիկ իշխան

Դենշապուհ անունով՝ իբր թէ նոր աշխարհագիր անելու: Սա իր դաժան բնավորութիւնով մեծամեծ շարիքներ հասցրեց հայ ժողովրդին. եկեղեցին՝ որ ահատ էր, հարկատու գարձրեց, նախարարներին միմեանց հետ թշնամացրեց և երկրի մէջ ներքին երկպառակութիւն գցեց: Այս բոլոր շարիքը հայ ժողովուրդն ամենայն համբերութիւնով տարաւ, սակայն և ոչ մինը հաւատափոխ չեղաւ:

Երբ այդ փորձը ևս անյաջող անցաւ, Միհրնեսը հազարապետը թագաւորի հրամանով մի նամակ գրել տուաւ մոզերին և մոզպետներին և ուղարկեց Հայաստան, որի մէջ Պարսից արքունիքն աշխատում էր ցոյց տալ պարսկական կրօնի առաւելութիւնը և քրիստոնէութեան պակաս կողմերը: Նամակը վերջանում էր հետեւեալ խօսքերով.

«Հայերը պարտաւոր են կամ կէտ առ կէտ պատասխանել նամակին, կամ գնալ Պարսկաստան և ներկայանալ թագաւորին»:

Երբ այդ նամակն ստացուեց, ս. Յովսէփ կաթողիկոսը բոլոր հայկոստանների, երէցների և նշանաւոր իշխանների ու նախարարների հետ ժողով արաւ 449 թ. Արտաշատ քաղաքում և ժողովը բոլորի հաւանութիւնով գրեց Միհրնեսին թղթի պատասխանը, որի մէջ գորաւոր փաստերով ապացուցանում էին քրիստոնէական կրօնի ճշմարտութիւնները: Հայերը իրանց պատասխանը վերջապէս հետեւեալ խօսքերով.

«Այս հաւատից մեզ ոչ որ չի կարող հեռացնել՝ ոչ մարդիկ, ոչ սուր և ոչ հուր... քո սուրբ և մեր պարանոցը մենք ամենքս ուրախութիւնով կը մեռնենք, բայց չենք փոխիլ մեր սուրբ հաւատը»:

Այս պատասխանը երբ ստանում է Յազկերտը, հրամայում է հրապարակով կարգալ. խոփները և՛ գովում էին, և՛ զարմանում այդ իմաստուն և համարձակ գրուածքի վրայ. իսկ Յազկերտը աւելի ևս զայրանալով՝ Պարսկաստան է կանչում հայ

նշանաւոր նախարարներին և իշխաններին, որոնց ս. Յովսէփ կաթողիկոսը օրհնելով ճանապարհ է դցում: Զատիկի շաբաթ օրը նախարարները հասնում են Պարսից դուռը, բայց ոչ սովորական հանդիսաւորութեամբ, այլ բոլորովին անշքօրէն: Երբ նախարարները ներկայացան թագաւորին, նա սպառնալից եղանակով առաջարկեց նրանց, որ եթէ հետեւալ օրը արեգակը ծագելիս չեն երկրպագիլ արեգակին և իբրեւ Աստուած չեն պաշտիլ, ամենաժանր պատիժները կ'արժանան: Այս ժամանակ Վարդան Մամիկոնեանը միւս նախարարների հետ միասին ամենամեծ փառահաւանութեամբ յայտնեցին թագաւորին, որ ամենքը պատրաստ են տանել այն բոլոր տանջանքները, ինչ որ կարող է թագաւորի մտքովն անցել և ամենայն սիրով մեռնել, բայց ուրանալ իրանց սուրբ հաւատը և ուրիշ կրօն դառնալ:

Թագաւորը երբ այս խօսքերը լսեց, աւելի ևս բարբորութիւնով՝ հրամայեց բանտարկել բոլոր նախարարներին և խիստ հսկել, որ ոչ մի մարդ իրաւունք չունենայ նրանց երեսը տեսնել: Բանտարկեալների մօտ երթի եկում էր միայն թագաւորի մտերիմներից մինը, Խոսրով անունով, որ ծածուկ քրիստոնէայ էր. սա խորհուրդ տուաւ նախարարներին, որ առերես թագաւորի հրամանը կատարեն, գնան հայրենիք և այնտեղ միացան իրենց պաշտպաններ երկիրը: Նախարարները հետեւեցին Խոսրովի խորհրդին: Յազկերտը լսելուն պէս, շատ ուրախացաւ և մեծ տօն կատարեց, նախարարներին բանտից ազատեց և բոլորին զանազան պարգևներով վարձատրելով՝ ուղարկեց Հայաստան, նրանց հետ և 700 մոզ, որ Հայաստանում մոզութեան կրօնը տարած են: *Յովսէփ կաթողիկոս*

Նախարարների ուրացութեան լուրը նրանցից չուտ հասաւ հայրենիք և դեռ նախարարներն ու մոզերի խումբը տեղ չէին հասած, որ հայ ժողովուրդը՝ մեծ թէ փոքր, մարդ թէ կին՝ բոլոր հոգևորականների հետ մի սիրտ և մի հոգի դարձած՝ սուրբ Խաչի և Աւետարանի վրայ երգուեցին,

որ ամենքը հաստատ մնալով իրանց հաւատին, զէնք վեր-
ցնեն ուրացողների դէմ և ոչ-որ չխնայէ նոյն խոյ իր ամե
նամօտիկ սիրելիին, եթէ նա ուրացած լինի իր հաւատը:
Նախարարները հասան Ծաղկոտն դաւառի Անդոլ գիւղաբա-
ղաբը: 25 օր այդտեղ հանդստանալուց յետոյ, մոզպետը
կամեցաւ առաջին փորձն անել. նա իր մոզպետով յարձակուեց
եկեղեցու վրայ, որ քանդի և նրա տեղը կրակատուն շինէ:
Այդ օրը եկեղեցում պատարագիչ էր Ղևոնդ երէցը, որ բո-
լոր ժողովրդի և հոգևորականների հետ խոյն դուրս եկաւ
և յարձակուելով մոզպետի վրայ, ծեծելով վռնդեց այնտեղից:
Մոզպետը զարմանալով Հայոց ժողովրդի հաւատի հաստա-
տութեան վրայ, կամեցաւ գրել Յաղկերտին և խորհուրդ
տալ, որ հրաժարուի Հայերին կրակապաշտ դարձնելու մըտ-
քից, որովհետեւ այդ բանը համարում է անիրաւործելի. սա-
կայն Վասակը, որ սրտանց ուրացել էր քրիստոնէութիւնը,
համոզում է մոզպետին, որ ինքը Հայերի մէջ շատ հեշտու-
թեամբ կարող է տարածել կրակապաշտութիւնը: Սա իր
նենդամիտ խորհրդով և շողորթութիւնով կարողանում է
խաբել միամիտներին, ընդունել է տալիս կրակապաշտու-
թիւնը և շինվում են միքանի կրակատուններ: Ուխտապահ
նախարարները Վարդանի հետ իմանալով այս բոլորը, կալա-
նաւորում են ուրացող Վասակին, բայց նա սուրբ Խաչի և
Աւետարանի վրայ երդուելով՝ ազատվում է բանտից:

1 Այնուհետեւ Հայերը յարձակուելով մոզպետի և պարսկա-
կան զօրքերի վրայ, մեծ հարուած են տալիս նրանց, գրա-
ւած տեղերը յետ են խլում և շինած կրակատունները քան-
դում: Երբ այսպէս՝ Հայերը ազատելով երկիրը մոզպետի
կրակապաշտութիւնից, տօնում էին իրանց յայթութիւնը,
յանկարծ լուր են առնում, թէ Պարսից զօրքը մտել է Աղու-
անք և ստիպում է ընդունել մոզպետին: Վասակը դիտմամբ
Հայոց զօրքը բաժին-բաժին է անում՝ նրանց ոյժը թուլա-
ցնելու համար. նա Վարդանին իր գնդով ուղարկում է Ա-

ղուանից աշխարհ, ինքը մեծ բանակով մնում է Արարատեան
դաւառում, իսկ Ներշապուհ Արծրունի իշխանին յանձնում է
Պարսից սահմանազուլսը պաշտպանել և իր այս կարգադրու-
թիւնը յայտնում պարսիկներին: Վարդանը Աղուանից աշխար-
հում կոտորում է մոզպետին և քանդում կրակատունները,
քայց յանկարծ լուր է ստանում, թէ Վասակը ժխտելով իր
երդումը, այրում է Հայոց գիւղերը և կոտորում բնակիչնե-
րին, ուստի և անմեջապէս շտապում է իր զօրքով Հայաս-
տանն ազատելու: Վասակը լսելով այդ մասին, փախչում է
Սիւնիք՝ իր գաւառը. և որովհետեւ ձմեռը վրայ է հասնում,
ուստի և զօրքերը հանգստանում են և երկրի մէջ խաղա-
զութիւն է տիրում:

Հայերը զայրանալով Վասակի անհաւատարմութեան
վրայ, խորհուրդ արին և մի պատգամաւոր ուղարկեցին
Յաղկերտի մօտ ասելու՝ որ պատրաստ են հնազանդել թա-
ղաւորին, եթէ ազատութիւն տրուի քրիստոնէութիւնը պաշ-
տել, յայտնելով նաեւ որ այս բոլոր անկարգութիւնների և
մեծամեծ վնասների բուն պատճառը Վասակն է: Այս որ
լսեց թաղաւորը, փոքր ինչ մեղմացաւ և ազատութեան
թուղթ տուաւ, որ քրիստոնէութիւնը ամենայն տեղ պաշ-
տուի համարձակ: Սակայն այդ ազատութիւնը ժամանակա-
ւոր էր և միայն Հայերին միամտացնելու համար: Յաղկերտը
շուտով փոխեց իր միտքը և հրամայեց Միհրնեսին հաղա-
րապետին մեծ զօրք ժողովել և փոքրիկ երամակներով յար-
ձակուել Հայերի վրայ և զէնքի ուժով ընդունել տալ մոզա-
կան կրօնը: Այս գառն ժամանակին թէև Հայերը պատգա-
մաւոր ուղարկեցին Յունաց կայսեր մօտ օգնութիւն խնդրե-
լով, բայց մերժումն ստացան և պարտաւորուեցին իրանց
անպահան ուժերովը պաշտպանել քրիստոնէութիւնը: Կ

ԱՒԱՐԱՅՐԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ՎԱՐԳԱՆՆՅ ԵՒ ՂԵՒՈՆ-
ԴԵԱՆՅ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Զատկական տօնին Միհրներսեհը հասաւ Փայտակարան նահանգը. Հայոց ուխտապտհ նախարարներն էլ, մանաւանդ Վարդան Մամիկոնեանը, տեսնելով Վասակի շարութիւններն ու Պարսից ասագին պատրաստութիւնը, պատերազմի հրաւեր կարգացին բոլոր հայ ժողովրդին. Հաւաքուեց 66,000 կամաւոր զօրք և բանակ կազմելով՝ զօրախումբը գնաց դէպի Աւարայրի դաշտը և կանգ առաւ Տղմուտ գետի ափին. նոյն տեղ եկել էին և ս. Յովսէփ կաթողիկոսը, Ղևոնդ երէցը, Սահակ եպիսկոպոսը և շատ քահանաներ՝ մասնակցելու պատերազմին: Իսկ Պարսից ասագին բանակը վաղուց անցնելով Հեր և Զարեանդ գաւառներէից, բանակ էր դրել նոյն Տղմուտ գետի միւս կողմում: Պատերազմից առաջ՝ Վարդան Մամիկոնեանը իր ճառով և Ղևոնդ երէցը իր քարոզով ոգեւորում են իրանց սակաւաթիւ զօրքերին և ասում. «Չվախեանա՛ր թշնամու բազմութիւնից, այլ քաջութեամբ պատերազմենք, որ կամ յաղթենք և կամ քաջութեամբ ընդունենք պատերազմի սուրբ մահը, միայն թէ մեր տղամարդութեան հետ չխառնենք վատութիւն: Ս. Ղևոնդը և միւս քահանաներն այդ օրը պատարագ մատուցանելով, խոստովանում և հաղորդում են զօրքերին: Միւս առաւօտը՝ որ Հոգեպալըստեան տօնի եօթներորդ օրն էր 451 թ. յունիսամսին, սկսւում է արիւնահեղ պատերազմը, որ շարունակւում է մինչև երեկոյ: Երկու կողմն էլ համարում էր իրան թէ յաղթած և թէ յաղթուած: Հայոց սպարապետ քաջ Վարդանը, որ առաւօտից մինչև երեկոյ թշնամու զօրքից շատերին էր ըսպանել, ինքը ևս երեկոյեան դէմ ընկաւ պատերազմում և նահատակուեց: Վարդանի հետ նահատակուեցին ութ նա-

խարար և շատ զինուորներ, որոնց թիւը հասնում է 1036 հոգու. իսկ պարսիկների կողմից սպանուեցին 3544 մարդ: Այսպէս բրիստոնէական հաւատի և ազգային եկեղեցու աղատութեան համար զոհեցին իրանց անձը այն սուրբ նահատակները, որոնց յիշատակը մեր եկեղեցին կատարում է «Վարդանանց զօրավարաց և 1036 վկայից» անունով բռնբարիկենդանի վերջին շաբաթի հինգշաբթի օրը:

Պատերազմից յետոյ պարսիկներն աւերեցին Վաղարշապատն ու ս. Էջմիածինը, որ այն ժամանակ կաթողիկէ էր կոչւում, ուստի և հարկ եղաւ Հայրապետական Աթոռը տեղափոխել Դըւին, որ Վաղարշապատից շատ հեռու չէր:

Պատերազմը վերջանալուց յետոյ Պարսից զօրավարը գնալով թագաւորի մօտ, համոզեց նրան, որ անհարկն է հայերին կրակապաշտ դարձնել. ի դուր երկիրն աւերվում է և արբուշիքը մեծամեծ վնասների ենթարկւում, և բոլոր վնասների պատճառը համարելով ուրացող Վասակին, խիստ բողոքեց նրա դէմ: Յազկերտը հրամայեց Վասակին կանչել, զրկեց նրան բոլոր իրաւունքներից ու պատուից և հրամայեց բանտարկել, ուր նա ամենադառն տանջանքներից յետոյ որդեկից եղաւ և մեռաւ:

Սրանից յետոյ Յազկերտը հրաման հանեց և առերես ազատութիւն տուաւ Հայերին իրանց կրօնը պաշտելու, նրանց վրայ նշանակելով մի խորամանկ և բռնակալ կառավարիչ Ատորոմիդդ անունով, որ իր խաբբայ և խարդախ բնաւորութեամբ կարողացաւ խաբել նշանաւոր հայ հոգևորականներին ու նախարարներին և ուղարկել Պարսկաստան՝ ներկայանալու թագաւորին:

Միհրներսեհը թէպէտ թագաւորի հրամանով առերես ընդունեց նրանց պատուով, բայց յետոյ նրանց բոլորին բանտարկել տուաւ և ապա հրամայեց տանել նրանց Նիւշապուհ քաղաքը և յանձնել մոզպետի հսկողութեան, որ նրանց դարձնի կրակապաշտ. սակայն մոզպետը տեսնելով նրանց

առաքինի կեանքը, ինքն ընդունեց քրիստոնէութիւն: Յազկերտը երբ իմացաւ՝ դառնացած սրտով հրամայեց հանել քանտից հայ հոգևորականներին և բռնորին էլ կոտորել: Սյս նահատակութիւնը Ղևոնդ երէցի անունով կոչուեց «Ղևոնդեանց նահատակութիւն» որոնց յիշատակը մեր եկեղեցին կատարում է բուն բարիկենդանի երեքշաբթի օրը: Ապա ազատուեցին բանտարկուած նախարարները չորսամեայ բանտարկութիւնից յետոյ:

20

ՄԵՐ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՆՁԱՆԱԻՈՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԵՆՔԸ ՎՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

Հինգերորդ դարում մեր եկեղեցին ունեցել է տասներկու կաթողիկոս: Դրանցից՝ իրանց ազգասիրական գործունէութեամբ և սրբակեաց կեանքով նշանաւոր են համարվում հինգը, այն է՝ ս. Սահակ, ս. Մեսրոպ, ս. Յովսէփ, Գիւտ և Յովհան Մանգակունի:

Ս. Սահակ Պարթևի և ս. Մեսրոպ Մաշտոցի համառօտ նկարագիրն արդէն արած լինելով դրքոյկիս 15-րդ գլխում, դառնանք միւս կաթողիկոսներին:

Ս. Յովսէփ կաթողիկոսը՝ Վայոց Չորեցի (Գարալագեաց), ս. Թարգմանիչների նշանաւոր աշակերտներից մինն է և ս. Մեսրոպի մահից յետոյ համարվում է նրա արժանաւոր յաջորդը: Սա Չահապիւի քաղաքում 447 թ. ժողովրդ արաւ և վերջ դրաւ եկեղեցու մէջ մտած զանազան անկարգութիւններին և սահմանեց կանոններ եկեղեցու բարեկարգութիւնների համար: Վարդանանց պատերազմի ժամանակ իբրև կաթողիկոս նոյնպէս ժողովրդ արաւ Արտաշատ քաղա-

քում, ուր պուեց Յազկերտի հրովարտակի պատասխանը, բայց պատերազմից յետոյ կալանաւորուեց պարսիկներից ս. Ղևոնդեանց հետ, բանտարկուեց Պարսկաստանում և նահատակուեց:

Գիւտ կաթողիկոսը՝ որ նոյնպէս թարգմանիչների աշակերտներից է, քաջ գիտէր յունական լեզուն, վարում էր բարեպաշտ և սրբակրօն կեանք, կաթողիկոս ընտրուեց 465 թ. Կոթմանասնամեայ հասակի մէջ: Սա բարեպաշտ վարք ունէր. եկեղեցական գիտութիւնների մէջ ունեցած հմտութեամբ ճախացրեց և կարգաւորեց մեր եկեղեցու ժամակարգութիւնը ընտիր աղօթքներով և շարականներով: Սրա ժամանակ պարսիկները դարձեալ շարունակում էին ստիպել հայերին ուրանալ իրանց հաւատը, բայց կաթողիկոսի կողմից հանդիպում էին մեծ դիմադրութեան: Սրա ջանքերով շատ կրակատուններ խորտակուեցին. ուրացեալ նախարարներին և այլոց խիստ լեզուով յանդիմանում էր թէ խօսքով և թէ գրով, ուստի և նրանց կողմից ամբաստանուեց և արքայուհի Պարսկաստան՝ զրկուելով Հայրապետական իշխանութիւնից և վախճանուեց 475 թ.՝ տասը տարի վարելով Հայրապետական իշխանութիւնը:

Յովհան Մանգակունիին՝ որ նոյնպէս համարվում է ս. Թարգմանիչների աշակերտ և ընկերակից Գիւտին, կաթողիկոս ընտրուեց 480 թ., Կոթմանասնահինգամեայ հասակում: Սա իր սրբութեամբ և հմտութեամբ մեծ հռչակ ստացաւ: Սրա ջանքով պակասեց հաւատաւորացիների թիւը և աւելացաւ ազգային եկեղեցուն հաւատարիմ նախարարների և իշխանների թիւը: Իր իմաստութեամբ բարեկարգեց Աթոռը և իր հմտութեամբ ու վայելուչ կանոններով զարգարեց մեր եկեղեցու աստուածաշուքութեան կարգերը նորանոր աղօթքներով, քարոզներով և շարականներով: Սա իր իմաստասիր յորդորներով քաջալիրեց Վահան Մամիկոնեանին և հայոց զօրքին, որոնք կարողացան քաջութեամբ յաղթել պարսից արքային

և յաղթութիւնից յետոյ՝ եկեղեցու մէջ մի փառաւոր ատենարանութեամբ օրհնեց բոլորին և վախճանուեց վեցամեայ կաթողիկոսութիւնից յետոյ:

21

ՎՐԷՅ ԱԶԳԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵՆՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼԸ ԵՒ ՀՄՅՈՅ ԵԿԵ-
ՂԵՑՈՒՅ ԲԵԺԱՆՈՒԵԼԸ

Ս. Նունէ կոյսը, որ Հռիփսիմէի ընկերունիներից էր, 317 թուին գնալով Վրաստանի Մցխեթ քաղաքը, հրաշագործութեամբ բժշկում է թագուհուն ծանր հիւանդութիւնից. ապա նրանց Միհրան իշխանին և շատերին դարձնում է քրիստոնեայ: Այդ ժամանակներում ս. Նունէն Գրիգոր Լուսաւորչից և Կոստանդիանոս կայսրից խնդրում է հոգեւոր հովիւներ, որոնք գնալով Վրաստան, մկրտում են նրանց և կառարարում հոգեւոր պէտքերը, օրով և ս. Նունէն համարվում է Վրաստանի յուսաւորիչ:

Այսպէս Վրաստանը քրիստոնէութիւնն ընդունելով մեր Լուսաւորչի ժամանակ և իրանց եկեղեցական նշանադրերը ստանալով՝ ս. Սահակ և ս. Մեսրոպից, այդ ժամանակից սկսած վրաց եկեղեցին հայոց եկեղեցու մի մասն էր կազմում և չկար որնէ խտրութիւն այդ երկու ազգերի մէջ: Վրաց կաթողիկոսն ընտրվում էր իր ազգից, իսկ օծվում էր հայոց կաթողիկոսից, սակայն իւրաքանչիւր ազգ իր մայրենի լեզուով էր կատարում եկեղեցական պաշտամունքը. այդ երկու եկեղեցիների բաժանման պատճառը դարձաւ Քաղկեդոնի ժողովի տարաձայնութիւնները:

Մովսէս Եղիպարեցու կաթողիկոսութեան օրով, վրաց մէջ կաթողիկոսի ընտրութեան համար խռովութիւն է ծագում, ուստի առաջարկում են հայոց կաթողիկոսին, որ

ինքն ընտրէ կաթողիկոս վրաց համար, ապա ձեռնադրէ և ուղարկէ Վրաստան: Մովսէս կաթողիկոսը վրաց ազգի ցանկութեան համաձայն ընտրում և օծում է Կիւրիոն անունով մէկին, որ Ջաւախի գաւառից էր, ազգաւ վրացի, հմուտ հայերէն, յունարէն, պարսից և վրաց լեզուներին: Կիւրիոն կաթողիկոսական օծումն ստանալուց յետոյ գալով Վրաստան, սկսում է քարոզել իր ժողովրդին՝ ընդունելու Քաղկեդոնի ժողովը բայց միևնոյն ժամանակ պատկառելով Մովսէս կաթողիկոսից, կեղծում էր և ասում, որ ինքը դիտաւորութիւն չունի հեռանալու հայոց եկեղեցու միութիւնից: Իսկ երբ վախճանվում է Մովսէս, սրա յաջորդ Աբրահամ կաթողիկոսի ժամանակ միջանի գրաւոր բանակցութիւններ վարեց: Աբրահամը յորդորում էր Կիւրիոնին չխախտել հայոց և վրաց դարաւոր սէրը և խաղաղութիւնը, բայց նա յայտնեց բացարձակ, որ ընդունում է Քաղկեդոնի ժողովը և հեռանում հայոց եկեղեցու միութիւնից: Ապա 597 թ. կաթողիկոսը ժողով գումարեց Դըլինում, ուր Կիւրիոնին հրատարակեց հերձեալ և վրաց եկեղեցին բաժանուած հայոց եկեղեցուց:

22

ԵԶՐ ԵՒ ՆԵՐՍԷՍ Գ. ԶԻՆՈՂ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

Քրիստափոր կաթողիկոսի հայրապետական Աթոռից կամովին հրաժարուելուց յետոյ 621 թ. յաջորդում է Եզր կաթողիկոսը՝ Նիզ գաւառի Փառածնակերտ գիւղից: Սրա կաթողիկոսութեան ժամանակ հայոց եկեղեցին չարաչար տանջվում էր Քաղկեդոնի ժողովի պատճառով, երբ յունաց Հերակլ կայսրը Քրիստոսի սուրբ խաչը պնդութիւնից ազատած պարսից պատերազմից վերադառնալիս Կարին քաղաքում ժողով գումարեց Քաղկեդոնի ժողովի մասին: Այդ ժողովին

ներկայ էր և Եզրը, որին կայսրը ոտիպեց ընդունել Քաղկեդոնի ժողովը, յայտնելով, որ հակառակ զէպրում յունաց բաժնի համար կը նշանակէ ուրիշ կաթողիկոս և նրան կը մերժի վարելու կաթողիկոսական իշխանութիւնը: Եզրը կայսրի երկիւղից ընդունեց Քաղկեդոնի ժողովը և զրա համար իբրեւ պարգև ստալաւ Կողբայ աղահանքը:

Երբ Եզրը այսպէս մեծամեծ պարգևներով վերադարձաւ Գրւին քաղաքը, այդ ժամանակ ս. Գրիգոր եկեղեցու փակակալ Յովհանն վարդապետը ընդառաջ չգնաց՝ ընդունելու Եզրին, և սրա համար կաթողիկոսից ստացաւ մեծ յանդիմանութիւն: Յովհանն վարդապետը պատասխանեց կաթողիկոսին՝ առելով՝ «յիրաւի անունդ կոչուեցաւ Եզր, որովհետեւ հայաստանցիներէս եզր հանեցիր»՝ բանդելով մեր ուղղափառ եկեղեցու սահմանը: Եզրը բարկացած հրամայեց ծեծել և արտաքսել Յովհաննին, որ գնաց Նիզ գաւառի Բջնայ մայրավանքը՝ սակայն Եզրը նրան այնտեղից էլ հալածելով, վանքը անուանեց Մայրապոմ և իրան անուանեց մայրապոմեցի:

Այնուհետև հայերը տեսնելով, որ Քաղկեդոնի ժողովն ընդունելով, մեր եկեղեցու կարգ ու կանոնները փոխում են, այն է՝ Ծննդեան ճրագալոյց տօնը սահմանած օրը չի կատարվում, ս. հաղորդութեան բաժակի հետ ջուր են խառնում, ուրը Աստուածը առանց «խաչեցարի» են երգում, իսպառ մերժեցին Քաղկեդոնի ժողովը և իրանց առեւտրութիւնը ցոյց տալու համար զէպի Եզրը, նրա անունը հայրապետներէ շարքում թարս դրեցին՝ զոր: Եզրը կաթողիկոսական Աթոռը 10 տարի վարելուց յետոյ վախճանուեց:

Եզրին յաջորդում է Ներսէս Գ. մի ուսեալ և զինուորական պաշտօն վարած մարդ, որ շատ եկեղեցիներ և վանքեր շինելու համար ստացաւ «Ընկուղ» անունը: Ներսէսը տեսնելով եկեղեցու և ազգի դառն վիճակը՝ մի կողմից Արաբա-

ցոյ արշաւանքները, միւս կողմից յունական կրօնամոլութիւնը, չէր ցանկանում ընդունել կաթողիկոսութիւնը. սակայն զիջանելով Թէոփորոս Ռշտունու և միւս նախարարներէ թախանձանքին, ընդունում է ազգի առաջարկութիւնը և ձեռնադրվում է կաթողիկոս:

Ներսէսի առաջին գործն եղաւ թաղել այն գիւղերը, որոնց Արաբացի հրետակները Յիսուսի ծննդեան օրը կոտորեցին հայ ժողովրդից՝ մօտ 12 հազար մարդ, այրելով շատ շինութիւններ և տանելով 35 հազար գերի:

Այնուհետև Ներսէսն սկսեց շինել և վերանորոգել այրուած ու քանդուած եկեղեցիները, շինեց խորվիրապի վանքը, ս. Գրիգորի անունով եկեղեցին, որ Վաղարշապատից հեռու է կէս ժամու հեռաւորութեամբ: Ներսէս՝ բացի եկեղեցական շինութիւններից, ձեռնարկեց բարեկարգել եկեղեցիքը և եկեղեցական ժամակարգութիւնը: Իր հայրապետութեան վեցերորդ տարին 645 թ. գումարեց Դրնայ Ե. ժողովը՝ շատ եպիսկոպոսների և ուրիշ եկեղեցականների ու աշխարհականների մասնակցութեամբ. ժողովը նշովեց բոլոր հերիտիկոսներին, մերժեց Քաղկեդոնի ժողովը և 12 յօդուածով կանոններ հաստատեց եկեղեցականների և աշխարհականների համար:

Այս ժամանակներում Արաբացիք կրկին յարձակուեցան հայաստանի վրայ: Թէոփորոս Ռշտունին և միւս հայ նախարարները տեսնելով, որ չեն կարող դիմադրել, մեծամեծ ընծաներ տալով յետ դարձրին. երբ այս բանը լսեց յունաց Կոստանդին կայսրը, յարձակուելով հայաստանի վրայ՝ ուղում էր կործանել, բայց զիջանելով Ներսէս հայրապետի միջնորդութեանը, նրան առաջարկեց ընդունել Քաղկեդոնի ժողովը: Ներսէսը և իր եպիսկոպոսները առանի ընդունեցին կայսեր առաջարկութիւնը և հաղորդուեցին յոյն քահանայապետուցած պատարագին, բացի մի եպիսկոպոսից, որ կայսեր պատասխանել է՝ թէ կաթողիկոսն էլ աւիամայ է հա-

դորդուել, որովհետեւ ինքն է ժողովով մերժել քաղկեդոնակա-
նութիւնը:

Կայսրը՝ հայերին ընտելացնելու համար քաղկեդոնակա-
նութեանը, զանազան բռնի միջոցներէ էր դիմում, բայց երբ
չկարողացաւ համոզել, զայրացաւ, թղթով պատուիրեց Ներ-
սէսէին և հայ նախարարներին, որ իրանց յանձնառութիւնը
գրաւոր յայտնեն: Ներսէս կայսեր պատասխանելու համար
648 թ. Գրէինում նորից ժողով գումարեց և հետեւեալ վը-
ճիւղը կայացրեց.

«Մենք նոր դաւանութիւն չենք ընդունում, միայն հաւ-
տապէս հաւատում ենք այն վարդապետութեանը, որ ընդու-
նեցինք ս. Գրիգոր Լուսաւորչից, երեք տիեզերական ժողով-
ներից և մեր ս. Թարգմանիչներից»: Ապա Ներսէս մի ընդար-
ձակ գրութեամբ Նիկիոյ ս. ժողովի հանգանակն ուղարկեց
կայսեր և խնդրեց, որ թոյլ տան հայերին ազատ պաշտել
իրանց կրօնը:

Սրանից յետոյ յոյն վերակացունները աւելի սկսեցին տան-
ջել հայերին: Ներսէսն ստիպուած եղաւ հրաժարուել պաշ-
տօնից և հայրապետական Աթոռի տեղակալութիւնը յանձ-
նեց Յովհաննէս Մանազկերտցուն: Սա ժողով կազմելով, մեր-
ժեց Քաղկեդոնի և Նզրի ժամանակով եղած ժողովները և
յոյներից ջսկուելու համար որոշ կանոններ սահմանեց:

Ապա Ներսէս Գ. վեցամեայ բացակայութիւնից յետոյ,
նորից վերադարձաւ Գրէին և սկսեց վարել իր հայրապետա-
կան գահը: Սահմանեց Վարադայ ս. Խաչի տօնը, և քսան-
ամեայ իշխանութիւնից յետոյ վախճանուեց 661 թուին:

ՅՈՎՀԱՆ ՕԶՆԵՑԻ

Նզիր կաթողիկոսի մահից յետոյ 718 թ. հայրապետա-
կան գահը ժառանգում է Յովհաննէս Գ. Օձնեցին, Տաշրաց
գաւառի Օձուն գիւղից, մականուանեալ «Իմաստասէր»:

Յովհան Օձնեցու առաջին գործն եղաւ ժողով գումար-
ել Գրէին մայրաքաղաքում, ուր պատկերացնելով եկեղեցու
վիճակը, կամենում էր կրօնական ներքին երկպառակութեանց
առաջն առնել: Ժողովն ընդունելով կաթողիկոսի առաջար-
կած 32 կանոնները, որոնք գրուած էին եկեղեցուներքին բա-
րեկարգութեան վերաբերմամբ, միանգամայն մերժեց քաղկեդո-
նականութիւնը, որ միքանի տեղ արդէն մտած էր հայոց մէջ՝
յունաց բաժնում:

Մի անգամ Արարացոյց մի ոստիկան ջատագովում է Յով-
հան Օձնեցուն ամիրապետի առաջ՝ նրա պարզ կեանքի և
անփառասիրութեան համար: Ամիրապետը հետաքրքրուելով
հրաւիրում է կաթողիկոսին իր մօտ. կաթողիկոսը գնում է
նրա մօտ շատ շքեղ հագնուած: Ամիրապետը նրան մեծ ըն-
դունելութիւն անելուց յետոյ, նկատելով նրա արտաքին շքե-
ղութիւնը, հարցնում է իմաստասէր կաթողիկոսին՝ ինչ է
պատճառը որ դուք հակառակ ձեր կրօնի բարոյաւ պարզու-
թեան, ինքներդ փայլում էք արտաքին շքեղութեամբ: Կա-
թողիկոսը պատասխանում է՝ որովհետեւ առաջուան հրաշք-
ները մեր ձեռքով այժմ չեն կատարվում այլևս, մեզ մնում է
ժողովրդի սիրտը գրաւել գէպի բարին մեր արտաքինով. և
ասլա ամիրապետին առանձնացնելով մերկանում է հայրա-
պետը իր զգեստից և ցոյց է տալիս, որ ի ներքուտ հագած
է մալէ զգեստներ: Ամիրապետը զարմանալով, մեծամեծ
պարզենիքով վերադարձնում է նրան և այդ սրտաշարժ տե-
սարանի համար հայաստանին պարգևում է անդորրութիւն:

Յովհանն Օձնեցի կաթողիկոսը տասնամէկամեայ կաթողիկոսութիւնից յետոյ վախճանվում է 729 թուին:

24

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Զ. ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՑՑՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ

Իններորդ դարու վերջին, այն է՝ 897 թ. Մաշտոց կաթողիկոսի մահից յետոյ ընտրվում և օծվում է կաթողիկոս նրա աշակերտ Յովհաննէս Զ. Դրասխանակերտ կամ Դասհանակերտ աւանից: Սա՝ ինչպէս ականատես պատմաբան, մանրամասն կերպով գրել է իր ժամանակուայ բոլոր անցքերն ու տառապանքները, որ կրել են հայոց եկեղեցին ու ժողովուրդը. իբրև հաշտարար հայր ամբողջ ազգի համար, միշտ միջամտում էր թագաւորի և նախարարների միջև պատահած վէճերին և վերջ էր տալի արդարութեամբ:

Սմբատ թագաւորից ուղարկուեց Ատրպատականի Յուսուփ ոստիկանի մօտ իբրև դեսպան, խաղաղութեան և հաշտութեան դաշն կապելու համար նրա և հայոց նախարարների և աշխարհի հետ: Ոստիկանը թէպէտ սկզբումը սիրով ընդունեց կաթողիկոսին, բայց յետոյ կալանաւորեց և բանտարկեց նրան:

Այնուհետև Յուսուփ բազմաթիւ դօրքով արշաւում է դէպի Հայաստան՝ բերելով իր հետ կալանաւորուած կաթողիկոսին և Զատիկի տօնին, 909 թուին, Սիւնեաց աշխարհի վրայ յարձակուելով և շատ մարդկանց որի անցնելով, յարձակվում է նաև Սմբատ թագաւորի վրայ և չկարողանալով բռնել նրան, ամբողջ ամառ ասերում է Հայաստանը, որին ականատես է լինում չղթայակապ հայրապետը: Երանելի կաթողիկոսը՝ կապանքներից ազատուելու համար, ստիպուած է

լինում պահապանների հսկողութեամբ շրջել և ազգից դրամ ժողովել անկույթ բռնաւորին վճարելու համար:

Ապա Յուսուփ միանում է Վասպուրականի ինքնակոչ թագաւոր Գագիկ Արծրունու հետ, որպէսզի Սմբատին կարողանան սպանել: Այս ժամանակներում հայաստանում ամենաուրեք հուր և սուր էր շոյում. կողոպտեցին բոլոր եկեղեցիք, դերեցին շատ եկեղեցականներ ու աշխարհականներ, ձերբակալեցին շատ իշխաններ և շատերին սպանեցին, որոնց հետ և Սմբատ թագաւորին ենթարկեցին մեծ տանջանքի, իր հաւատը չուրանալու համար, բայց երբ բոլորովին մերժում է, անտանելի տանջանքներից յետոյ, գլուխը կտրում են և մարմինը տանելով Դըլին, խաչում են խաչափայտի վրայ 914 թ.: Այնուհետև կաթողիկոսը՝ աստանդական կեանք վարելուց յետոյ դնում է Վասպուրական, որ աւարտելով իր պատմութիւնը, վախճանուեց 924 թ. 27 տարի կաթողիկոսական պաշտօնը վարելուց յետոյ:

25

ԱՆԱՆԻԱ ՄՈԿԱՅԻ

Անանիան Վարազայ միաբանութեան առաջնորդը, ընտրվում է կաթողիկոս 944 թ. Ըզթամարում: Սա ճանապարհորդում է Աղուանից և Սիւնեաց աշխարհները՝ խաղաղացնելու այն տեղերում տարածուած Յակոր և նրա գործակից Խոսրով եպիսկոպոսներից ներմուծուած աղանդները: Յիշեալ անձինք ապոտամբութեան ցոյցեր արին կաթողիկոսին, որ նկույնք նրանց և նրանց համախոհներին. բայց երբ մեռաւ Յակոր եպիսկոպոսը, Անանիա կաթողիկոսը դարձեալ եկաւ Սիւնեաց աշխարհը, քարոզեց և բոլորին համոզեց միանալ մեր ուղղահաւատ հայ եկեղեցու հետ և ապա վերադարձաւ Աղթամար:

Այս ժամանակներում Արաս թագաւորը Կարս քաղաքում շինել էր տալիս մի եկեղեցի. երբ աւարտուեց շինութիւնը, ափիսաղաց Բէր թագաւորը արշաւելով Հայաստանի վրայ և արհամարհելով հայոց եկեղեցու կանոնական արարողութիւնը, խորհտալով առաջարկում է, որ նորաշէն եկեղեցին օծուի վրաց ձէսով: Արաս երբ հարց ու փորձ անելով իմացու, որ հայոց եկեղեցու օրհնութեան կանոնները սահմանուած են ո. Լուսաւորչից, և երանաշնորհ ս. Մեսրոպից, զայրանում է և խփոյն զօրքով ընդառաջ է գնում և պատերազմելով ափսաղաց թագաւորի հետ, յաղթում է նրան, և գերելով բերում է Կարս, ցոյց է տալի նորաշէն եկեղեցին և աղա հանել է տալիս աչքերը:

Արասի թագաւորութեան ժամանակ յոյները, նորից ըսկեցին իրանց հալածանքները հայերի դէմ կրօնական վէճերի առիթով, որ երկար ժամանակ շարունակուեց: Այս տաղնապալից ժամանակներում վախճանվում է Արաս թագաւորը: Անանիա կաթողիկոսը և նախարարները միասին խորհրդակցելով մտածում են թագաւոր օծել Արասի որդի Աշոտին և այս պատճառով հրաւիրում են Անի քաղաք Աղուանից հայազն Փիլիպպոս թագաւորին և Յովհանէս կաթողիկոսին, ուր ներկայ էին և 40-ից աւելի եպիսկոպոսներ և մեծ հանդէսով 961 թուին օծում են Աշոտին թագաւոր և Անին լինում է աթոռանիստ քաղաք:

Աշոտը հայոց եկեղեցու վրայ մեծ խնամք տանելով, իր մարդասէր բնասրբութիւնով հայաստանի համար հանդիսանում է իբրև հարազատ հայր. քան իշխող թագաւոր: Ազգի տառապեալներին միշտ սփոխում էր, իրան սեղանակից էր անում կաղերին, կոյրերին, ցաւազարներին. նա իր թագաւորական հարստութիւնը այնպիսի առատաձեռնութեամբ էր բաժանել կարօտեալներին, որ մահուան ժամանակ գանձարանի մէջ մի գրամ անգամ չգտնուեց: Այդպիսի անսահման մարդասիրութեան համար կոչուեցաւ Աշոտ Ողորմած: Իսկ նրա կին

Խոսրովանոյշը բարեգործութիւնով բոլորովին նմանուելով իր ամուսնուն, Սեորգեաց աշխարհում շինել տուաւ Հաղպատ և Սանահին հռչակաւոր վանքերը, որոնք մինչև այսօր էլ կանգուն են:

Անանիա կաթողիկոսը, հինգ տարի Աղթամարում, 17 տարի Վարազում և Անիում՝ ընդամենը 22 տարի, հայրապետական իշխանութիւնը վարելուց յետոյ, վախճանվում է:

26

ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՁ

Պետրոս Ա. կաթողիկոսը, որ կոչվում էր Գետաղարձ, Սարգիս կաթողիկոսի մահից յետոյ 1019 թ. օծւումն ստանալով, յաջորդեց վերջնոյս, որ դեռ իր կենդանութեան ժամանակ ձերութեան պատճառով ազգի հաւանութեամբ իրան յաջորդ էր ընտրել Պետրոսին: Սա իր բարբ ու վարքի և իմաստութեան համար մեծ հռչակ ստացաւ յունաց և ուրիշ ազգերի առաջ, իսկ Գետաղարձ կոչուեց այն պատճառով, որ մի անգամ յունաց Վասիլ կայսեր խնդրելով՝ ջրօրհնէրի օրը հայաստանեայց եկեղեցու ծիսով հանդէսը կատարելու ժամանակ երբ կենաց փայտով ջրին խաշակնքում է, ջուրը կանգնում է և այնտեղի վրայ երկնքից լոյս է իջնում և փայլում:

Պետրոս Գետաղարձը, որ իր կենաց մեծ մասն անց էր կացնում զանազան տեղեր, վերադառնալով Անի, տեսնում է, որ իր երկար ժամանակուայ բացակայութեան պատճառով ազգի մէջ մեծ տրտունջ է ծագել, ստիպուած է լինում գրնալ Վասպուրական և թէպէտ կրկին հրաւիրվում է Անի՝ շարունակելու իր կաթողիկոսական պաշտօնը, սակայն Յովհանէս թագաւորի հրամանով Բջնայ բերդի մէջ արգելվում է իբրև կալանաւոր: Այդ ժամանակ Սանահնու վանքի առաջ-

նորդ Դէսոսկարոսն ընտրվում է կաթողիկոս, որի պատճառով ժողովրդի մէջ երկպառակութիւն ընկնելով 1036 թ. Անի քաղաքի մէջ գումարվում է մի մեծ ժողով 4000 հոգեւորական և աշխարհական անձինքներից, ուր գտնվում է և Աղուանից Յովսէփ կաթողիկոսը իր եպիսկոպոսներով: Ժողովը՝ Դէսոսկարոսին պաշտօնից հրաժարեցնելով իբրև հակաթագ, Պետրոս Դեոտադարձին կրկին հրաւիրում է կաթողիկոսական պաշտօնը վարելու:

Պետրոս իր կաթողիկոսութիւնն սկսեց վարել շատ վրժարաց ժամանակներում, որովհետև նոյն 1036 թ. Դրւնայ Ապուսմար ոտովիանը պարսից թագաւորի օղնութեամբ յարձակուելով հայերի վրայ, սկսեց եկեղեցիներն այրել, եկեղեցական սրբութիւններն անպատուել: Հայերը՝ իրանց կրօնի ազատութիւնը պաշտպանելու համար, մեծ ոյժով ընդդիմանում են՝ աշխարհականները ղէնքով, իսկ հոգեւորականները խաչով և աւետարանով: Այդ տագնապալից ժամանակում լուծաց Միրայէլ կայսրը լսելով Յովհաննէս թագաւորի մահը, դեսպան է ուղարկում և պահանջում է Անի քաղաքը՝ Յովհաննէսի ձեռագիր դաշնագրի համաձայն. ոսկախ հայերը ընդդիմանում են, որի պատճառով սկսվում է արեւնահեղ կռիւներ և սարսափելի կոտորածներ: Հայոց նախարարները Վահրամ սոլարապետի խորհրդով 1042 թ. ազգի հաւանութեամբ և Պետրոս կաթողիկոսի ձեռքով՝ Յովհաննէս թագաւորի Աշոտ եղբորորդի 17-ամեայ Դագիկին թագաւոր են օծում: Յոյները Դագիկից ևս պահանջում են Անին, և երբ սա էլ է ընդդիմանում, կայսրը Դագիկին կանչում է Պոլիս՝ Անի քաղաքի դաշնագրերը յանձնելու համար: Դագիկ չի կամենում գնալ, սակայն ազգի պաւստան Վեստ Սարգիսը յորդորում է նախարարներին և Պետրոս կաթողիկոսին՝ կայսեր աւելի չզրգրուելու համար թագաւորին համոզել Պոլիս գնալու: Դագիկ գնալով Պոլիս և կայսեր առաջ պաշտպանելով իր իրաւունքը Անի վերաբերմամբ, իբրև կալանաւոր արքունիում է մի կզգի:

1858

Այս լուրը երբ հայաստան է հասնում, կաթողիկոսը և նախարարները փոխանակ պաշտպանելու իրանց թագաւորին, Վեստ Սարգիս ձեռքով Անի քաղաքի 40 բալանիները ուղարկում են կայսեր:

Այսպէս հայոց մեծահաշակ Անին անցնում է յունաց ձեռքը, որով և բարձվում է Բագրատունեաց ցեղի թագաւորութիւնը, որ տևեց միայն 160 տարի:

Յոյները Անիի թագաւորութիւնը վերջացնելուց յետոյ սկսում են աշխատել որ կաթողիկոսութիւնն էլ վերջացնեն: Այդ նպատակին հասնելու համար Պետրոս կաթողիկոսին կալանաւորում են, որպէս թէ նա հայերին ապստամբեցնում է. իսկ Խաչիկ եպիսկոպոսին՝ որ համարվում էր տեղակալ, ուղարկում են Սեաւքար: Միրանի ժամանակից յետոյ կաթողիկոսին կայսեր հրամանով տարան Պոլիս, իսկ Խաչիկին էլ Անի: Կաթողիկոսը երեք տարի մնաց Պոլիս, յետոյ Դագիկ թագաւորի խնդրանաց համաձայն թոյլտուութիւն ստացաւ գնալ Սերաստիա, ուր հինգ տարուց յետոյ վախճանուեց և թաղուեց տեղոյն ո. նշանի վանքում, 40 տարի հայրապետական իշխանութիւնը վարելուց յետոյ:

Սա զրեց զանազան ճառեր և շարականներից՝ մարտիրոսաց, հանգստեան և «Մանկունք» ասուած շարականները:

✠ Хоревяни ✠ А ГАСИ ✠

27

№26

ԽԱՇԻԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՒ ԴՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՍԷՐ

Պետրոս Դեոտադարձին յաջորդում է Անիում իր տեղակալ և քեռորդի Խաչիկ Բ. 1058 թ., որի կաթողիկոսութեան ժամանակ յունաց Կոստանդին կամ Տուկիժ անուանում կայսրը սկսեց շատ նեղել հայրեքին, գրաւեց Պետրոս կաթողիկոսի թողած կալուածներն ու ստացուածները:

չեց Պօլիս խաչիկ կաթողիկոսին և պահանջեց նրանից այն բոլոր գանձերը, որ իբրև թէ Գաղիկ թագաւորը և Պետրոս կաթողիկոսը թողել են նրա մօտ, և երբ ոչինչ չգտան, ստիպեցին որ կաթողիկոսը իւրաքանչիւր տարի հարկ տայ կայսեր: Կաթողիկոսը չհամտաձայնելով այս բանին, երեք տարի արգելում է Պօլսում:

Յունաց կայսրութիւնը, որ անիրաւաբար զրաւեց Հայաստանը, փոխանակ պաշտպանելու, ամեն ջանք գործ էր դնում հայերին դաւանափոխ անելու, ուստի և կրօնական խնդիրների մասին կայսրը կանչեց Փոքր Հայոց իշխաններին, Սենեքերիմ թագաւորի որդոց, որոնք իմանալով կայսեր նպատակը հետները տարան գիտնական կարծեցեալ չոմն Յակոբ վարդապետին. սա կայսեր հաճոյանալու համար բնդունելով նրա առաջարկութիւնը, բոլոր հայերի կողմից ստորագրութիւն է տալիս յունադաւան լինելու: Գաղիկ լսելուն պէս գնում է Պօլիս, ներկայանում է կայսեր և ապացուցանելով Յակոբ վարդապետի տուած թղթի ապօրինութիւնը, առնում է և պատուում այդ ստորագրութիւնը և ինքը գրելով մի դաւանարանական թուղթ Հայոց եկեղեցու ուղղափառութեան վերաբերութեամբ, կարդում է յոյն կղերի առաջ՝ ամենայն իմաստութեամբ պաշտպանելով Հայոց եկեղեցու ուղղափառ դաւանութիւնը:

Այնուհետև կրօնական վէճերի առիթով հայերի և յոյների միջև ծագած ատելութիւնը այն աստիճան սաստկացաւ, որ արքունիքից տարածուեց բոլոր գաւառները. սկսեցին կոտորել միմեանց և ամեն կերպ իրար տանջել: Այդ կրօնական կռիւներից յետոյ կայսրը թոյլ տուեց խաչիկ կաթողիկոսին երեքամեայ արգելանքից յետոյ վերադառնալ Փոքր Հայոց Զահան գաւառի Թաւրուր գիւղաքաղաքը և ոչ Բնի: Այգտեղ կաթողիկոսը լսելով Հայոց Աշխարհի կոտորածը և աւերմունքը, արտմութիւնից հիւանդացաւ և վախճանուեց վեցամեայ կաթողիկոսութիւնից յետոյ:

Խաչիկ կաթողիկոսի մահից յետոյ, յսինիւր մի ամբողջ տարի յետոձգում էին հայոց կաթողիկոսի ընտրութիւնը, որպէսզի կամաց-կամաց հայ ժողովրդին դարձնեն յունադաւան: Այս երեոյթը նկատելով Գաղիկ Աբաւեան Կարսի թագաւորը՝ բաժնաժիւ հպիսկոպոսների և վարդապետների ներկայութեամբ ժողով կազմելով 1065 թ. կաթողիկոս է ընտրել տալիս Գրիգոր Մաղիստրոսի որդի Գրիգոր Վկայասէրին, որ ինքնակամ հրաժարուելով իշխանական փառքից և իր ամուսնուց, մտել էր կրօնական կեանքի մէջ: Սա ունեցաւ զանազան հեղինակութիւններ և շատ տօնելի սրբոց վարդապետութիւնը թարգմանելով, անուանուեցաւ Վկայասէր: Վեց տարի հայրապետական դահր վարելուց յետոյ, տեսնելով հայոց կրած նեղութիւնները յունաց և պարսից ձեռքից և շխարհանալով տանել այդ վիշտը, հայ իշխանների ցանկութեան համաձայն կաթողիկոս է օծում Լօսեցի Գէորգ վարդապետին և ինքն առանձնանում է Սեաւ-լեռան մենաստանը. բայց նկատելով, որ Գէորգը խռովութիւններ է ձգում աղգի մէջ, կրկին լանձրն է առնում վարել հայրապետական դահր՝ պահպանելու աղգը զանազան խռովութիւններից: Սա ակնատես էր խաչակիր զինուորութեան, այն է՝ երբ լատինացիք Երուսաղէմը առնում էին, Գրիգոր կաթողիկոսը պատահեց այնտեղ և առաւ առանձնացաւ Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքի մի վանք, ուր պարապում էր գրաւոր աշխատութեամբ: Իր կենդանութեան ժամանակ Անի քաղաքում կաթողիկոսական տեղապահ ցրաւ իր քեռորդի Տէր-Բարսեղին և յետոյ աղգի խնդրանքով փերին Հայաստանում կաթողիկոս կարգեց. սակայն իր կենդանութեան ժամանակ ամբողջ հայազգի կաթողիկոսը համարվում էր ինքը՝ Գրիգոր Վկայասէրը, որ քառաւուր տարի վարելով հայրապետական իշխանութիւնը վախճանուեց 1105 թ.: Նրան յաջորդեց Տէր-Բարսեղը: Այս ժամանակից սկսած հայերը գաղթեցին Կիլիկիա, ուր փոխադրուեց և Կաթողիկոսական Աթոռը:

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՇՏՄԱՆԻՆԻ

Բարսեղ հայրապետի մահից յետոյ, կաթողիկոս է ընտրվում Գրիգոր Գ. Պաշտուանին, Ապիրատ իշխանի որդին՝ քսան տարեկան հասակում իր լաւ կրթութեան պատճառով, որ ստացել էր Բարսեղ կաթողիկոսից։ Թէպէտ որ կաթողիկոսանալուն հակառակ էր Գաւթի Աղթամարայ եպիսկոպոսը, որ իր կոտակցութիւնը դորացնելով օծուեց կաթողիկոս և նստեց Աղթամար, սրպիսի Աթուռ մինչև այսօր գոյութիւն ունի։ Սակայն Գրիգոր Գ. օրինաւոր ժողով դաւարեց Սեւան լեռան վրայ և անվաւեր հրատարակելով Գաւթի կաթողիկոսութիւնը, ինքը հաստատուեց կաթողիկոսական իշխանութեան մէջ և Աթուռը զանազան տեղեր փոխադրելով, վերջին անգամ 1146 թ. գնաց Հոռմկլայ քաղաքը և այնտեղ հաստատուեց հայրապետական Աթուռը։

Մինչ Գրիգոր Գ. եկեղեցու պայծառութեան և ժողովրդի բարոյական կրթութեան մասին էր մտածում, արեւմուտքից սկսուեց մի արշաւանք, որ յայտնի է «Խաչակրաց արշաւանք» անունով, որի նպատակն էր Երուսաղէմն ազատել մահմեդականների բռնակալութիւնից։

Խաչակրաց արշաւանք կազմադրեին էին Հռովմայ պապերը, որոնց նպատակն էր Երուսաղէմն ազատելու պատրուակով իւրանց զերիշխանութիւնը տարածել և արեւելեան բրիտանիայի վրայ։ Սակայն յայնորդ միանգամայն հակառակ լինելով այդ բանին, ամեն ջանք դործ են գնում խափանել այդ արշաւանքը։ Հայերը, որ այդ ժամանակ Փոքր-Ասիայում և Պիլիկիայում նշանաւոր տեղ էին բռնում և Ռուբինեանց թագաւորութեան հիմն էին դրել, յունաց հակառակ վարուելով, ամեն կերպ օգնութիւն են տալիս խաչակրաց արշաւանքին,

կարծելով թէ գրանով կ'ազատուին յայնորդ և մահմեդականների մոլեռանդութիւնից։ Սակայն սխալուեցին, որովհետեւ այդ ժամանակն էլ Հռովմայ պապերն էին աշխատում արեւելեան քրիստոնեաներին ի մի ձուլել կաթողիկոսութեան հետ և մանաւանդ հայերիս ազգային առանձնայատկութիւնները ջնջել։

Գրիգոր Պաշտուանի կաթողիկոսի ժամանակ նորից սուր կերպարանք առաւ հայոց եկեղեցու միութեան խնդիրը յունաց հետ։

Գրիգոր կաթողիկոսը յիտուն և երեք տարի վարելով հայրապետական իշխանութիւնը վախճանուեց և թաղուեց Հոռմկլայում։

ՆԵՐՍԷՍ ՀՆՈՐՀԱԼԻ

Երբ Պիլիկիայում կազմուեց հայկական նոր իշխանութիւն՝ «Ռուբինեան հարստութիւն» անունով, և Պիլիկեան դարձաւ հայկական մի մեծ գաղթավայր, հայրապետական Աթուռն էլ, ինչպէս անուեց վերը, տեղափոխուեց այնտեղ։ Բուն Հայաստանում մնացածները կոչվում էին Երեւեան հայք, իսկ գէպի արեւմուտք և Պիլիկիա գաղթածները՝ Արեւմտեան հայք։ Արեւելեան հայք թանգ գնահատելով իրանց ազգային եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը՝ չէին կամենում որեւէ ուրիշ եկեղեցու հետ միանալ, իսկ Արեւմտեան հայք, յատկապէս Պաշտուանի կաթողիկոսները, ձգտում էին միութեան։

Տառնեկերկուերորդ դարում իր սրբակրօն և առաքինի կեանքով փայլում է Ներսէս Վրայեցին, որ իր իմաստալից գրութիւնների համար անուանուեց Վերսալի։ Գրիգոր Պաշտուանի կաթողիկոսը խորին ծերութեան հասնելով, Հոռմկ-

յայում ժողովականների համաձայնութեամբ Ներսէս Կայի-
ցուն, որ իր եղբայրն էր, 1166 թ. ձեռնադրում է Կաթո-
ղիկոս ամենայն Հայոց, իսկ ինքը երեք ամսից յետոյ վախճա-
նուելով Հայրապետական Գահի իշխանութիւնը թողնում է
Ներսէսին:

Չնայելով որ նորինտիր հայրապետի առաջ գրուած էր
յունաց եկեղեցու հետ միութեան մեծ և ազմկալից խնդիրը,
որի պէմ պարտաւոր էր միշտ մաքառելու, այնուամենայնիւ
նախ և առաջ իր մեծ ուշադրութիւնը դարձրեց Ազգի և Ե-
կեղեցու ներքին գործերի վրայ:

Ներսէսը գրեց մի «Ընդհանրական» կոնդակ՝ Աստուածա-
յին հոգով և ի իմաստութեամբ. նա իր քաղցր և սուգու-
խօսքերով ու յորդորներով խրատում է եկեղեցու առանձին-
առանձին պատկարգելին՝ իւրաքանչիւրին հատկացնելով իր
պարտականութիւնը:

Ներսէս Ընորհալին շքաւականացաւ իր հայրապետական
ներքին գործերի բարեկարգութիւններով, այլ թողեց նաև
շատ գրաւոր աշխատութիւններ, այն է՝ շատ հոգեկից երգեր
ու շարականներ, Հայոց համառօտ պատմութիւնը, մի շարիտ-
քերական գրութիւն, որ կոչւում է «Յիսուս Որդի» և այլ գը-
րութիւններ:

Ապա գրաւուեց յունաց կողմից առարջարկուած՝ եկեղե-
ցիների միութեան խնդրով, որ սկիզբն էր առել դեռ իր
նախորդի ժամանակ: Ներսէսը յաջորդելով իր եղբայր Գրի-
գոր Պահլաւունուն, պահպան նամակներ գրեց յունաց Մա-
նուէլ կայսեր և Միքայէլ պատրիարքին՝ ներկայացնելով նը-
բանց Հայոց եղեկեցու դաւանութիւնը: Գայսրը և պատրիար-
քը սիրտ առնելով Ներսէսի նամակներից՝ պատգամաւոր ու-
ղարկեցին նրա մօտ, որոնք եկան Հռոմկլայ և երկար խօսե-
ցին հաւատի և եկեղեցու արարողութիւնների վրայ, որի ի-
ջոցին պարզուեցին միքանի թիւբամացութիւններ, որ երկու
եկեղեցիների մէջ վէճերի առարկայ էին դարձել պարերի ըն-

թացրում: Պատգամաւորները հայ եկեղեցու դաւանութեան
և եկեղեցական կարգերի մասին Ներսէսից թուղթ ստացան
և դարձան Գոստանդնուպօլիս. յոյները հաւանութիւն տուին:
Գայսրը և Գ. Պօլսի յոյն պատրիարքը հս միութեան գործը
ի կատար ամելու համար թուղթ ուղարկեցին: Այս միջոցին
Ներսէս Ընորհալի կաթողիկոսը նկատելով գործի յաջողու-
թիւնը, Հայաստանի բոլոր եպիսկոպոսներին միաբան ժողո-
վով նամակներ գրեց և խնդրեց նրանց համաձայնութիւնը
այս խնդրում: Սակայն դեռ պատասխան չստացած՝ վախճան-
վում է 1173 թ. 75 տարեկան հասակում, եօթը տարի վա-
րելով իր իշխանութիւնը, և եկեղեցիների միութեան խնդիրը
մնում է անկատար: Ընորհալուն յաջորդում է իր եղբոր սր-
գի Գրիգորը:

30

ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ ԵՒ ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԵՆԻ

Գրիգոր կաթողիկոսը՝ մականուանեալն Տղայ, յաջորդե-
լով Ընորհալուն, հետեց իր նախորդին՝ յունաց հետ միա-
բանական սէր և համերաշխութիւն ունենալու խնդրում: Նա
հաստատեց եկեղեցական այն բոլոր կարգերը, ինչ որ սահ-
մանել էր Ընորհալին: Սա միութեան գործը ի կատար ամե-
լու համար հայ եպիսկոպոսների հետ թղթակցութիւն անե-
լուց յետոյ, Հռոմկլայում ժողով գումարեց 1179 թուին: Այս
ժողովում Ներսէս Լամբրոնացին մի ազգու առեւտարանու-
թեամբ կամենում էր յոյց տալ անմիաբանութիւնից առաջ
գալիք վնասները և միաբանութիւնից՝ մեծամեծ օգուտները:
Այս խնդրի առիթով յունաց մետրօպօլիտները հս ժողովը ա-
րին Գ. Պօլսում և առաջարկեցին հայոց՝ ընդունել Քաղկեդո-
նի ժողովը: Կաթողիկոսը ժողով գումարելով՝ հաւանութիւն

տուաւ այս առաջարկութեանը և միայն 33 եպիսկոպոսներէ
ստորագրութեամբ ժողովի վճիռն ուղարկեց Կ. Պօլիս յա-
տուկ թղթատարներով, որոնք արգելքի հանդիպելով՝ Կեսարիա-
յից վերադարձան: Երբ Գրիգոր Տղան պատրաստուեալ էր նո-
րից ժողովի վճիռն ուղարկել, լսուեց Մանուէլ կայսեր և Մի-
քայէլ պատրիարքի մահը, որով և միութեան խնդիրը դար-
ձեալ մնաց անկատար:

Թէև կայսեր և պատրիարքի մահով միութեան խնդիրը
մնաց առկա, այնուամենայնիւ Հռոմկալի ժողովի վճիռը և
Լամբրոնացու ատենաբանութիւնը մեծ դժգոհութեան առիթ
էր տուել մանաւանդ Արեւելեան հայերին: Բուն Հայաստանցիք,
այն է՝ Չորագեացիք, Սիւնեցիք, Չիրակեցիք և Սանահնեցիք,
որոնց զլիսաւորն էր Սանահնու վանքի վանահայր Գրիգոր
Տուտէորդին, միութեան մասին լսել անգամ չէին կամենում:
Գրիգոր Տուտէորդին մի շատ համարձակ նամակով յանդիմա-
նում է Գրիգոր կաթողիկոսին և նրա բոլոր խորհրդակիցներին:
Արեւելեան Հայք այլևս չէին ցանկանում Գրիգորին կաթողի-
կոս ճանաչել, այլ կամենում էին Անի քաղաքի Բարսեղ ա-
նունով մի եպիսկոպոսի օժեղ կաթողիկոս:

Յունական եկեղեցու հետ միութեան խնդիրը առկա
մնալուց յետոյ ստեղծութիւնն աւելի ևս բորբոքուեց հայերէ
և յոյների մէջ համանաւանդ այն ժամանակ, երբ հայերը հա-
մակրութիւն ցոյց տուին դէպի խաչակիրները, երբ վերջին-
ներս գնում էին Պաղեստին՝ ազատելու Երուսաղէմը մահմե-
դականներից: Հայոց Լեւոն իշխանը և Գրիգոր կաթողիկոսը
խաչակիրներին ընդառաջ դնացին մինչև Սելևկիա քաղաքը
և բերին Կիլիկիա, ուր և տալով նրանց մեծ պաշտօն, սիրով
հիւրընկալեցին: Սրա համար Գերմանիայի Փրիգորիկոս կայսրը
հայոց կաթողիկոսին և իշխանին մեծամեծ խոստումներ է ա-
նում, բայց տակաւին Երուսաղ չվերադարձած՝ մեռնում է և
բոլոր խոստումները մնում են անկատար:

Գրիգոր Տղան 20 տարի Հայրապետական իշխանութիւնը
վարելուց յետոյ 1193 թ. վախճանուեց և թաղուեց Հռոմ-
կայում իր նախորդների մօտ: X

Ներսէս Զնորհալու վերջին տարիներում և Գրիգոր Տղա-
յի կաթողիկոսութեան օրերում նշանաւոր էր Տարսոնի եպիս-
կոպոս Ներսէս Լամբրոնացին, որի հայրն էր Լամբրոնի տէր
Օշին իշխանը: Վերջինս ամուսնանալով Զնորհալու Զահան եղ-
բոր Զահանդուլոտ դստեր հետ, ունեցաւ հինգ արու դուստի,
որոնցից մինն էր Ներսէս Լամբրոնացին, որի նախկին ա-
նունն էր Սմբատ: Ներսէսը մօր արգանդից նուիրուած լինելով
հոգեւոր կոչման, ծնողները տարան նրան Սկիւայ վանքը և
յանձնեցին ոմն Յովհաննէս անունով վարդապետի դաստիա-
րակութեան: Նա լաւ սովորեց յունարէնը, լատիներէնը և
եզդիպտերէնը. 16 տարեկան էր, երբ մեռաւ նրա հայրը.
մայրը տարաւ նրան իր հօրեղբայր Զնորհալու մօտ և ձեռ-
նագրել տուաւ արեղայ. 18 տարեկան հասակում նա արդէն
քարոզչի պաշտօն ստացաւ իր հայրենի քաղաքում, ուր մեծ
յառաջադիմութիւն ցոյց տուաւ և իր բնական ձիրքով ու
պերճախօսութիւնով զարմացնում էր ամենքին, ստանալով
մեծ քորոզչի հռչակ: Ապա առանձնանալով վանք, պարա-
պում էր գրութեանը և թարգմանութիւններով:

Ներսէսը իր 23 տարեկան հասակում, այն է՝ 1176 թ.
Գրիգոր կաթողիկոսից ձեռնադրվում Տարսոնի արք-եպիսկո-
պոս, որ ամենայն աշաւրջութեամբ կառավարում էր իր հօտը:
Սակայն նկատելով որ առաջնորդական պաշտօնը արգելք է
է լինում իր գրաւոր աշխատութիւններին, թողեց իր վիճակը
և կրկին վանք գնաց, ուր գրեց սուրբ պատարագի մեկնու-
թիւնը և նորից վերադառնալով իր աթոռը, սկսեց հովուել
իր վիճակը: Ապա գրեց բազմաթիւ գրութեան, մեկնութիւն-

ներ, ճառեր և շարականներ. գրեց նոյնպէս «Հարանց վարը» անունով գիրքը:

Ներսէս Լամբրոնացին՝ իր համարձակ և ազգու առեւնա-
խօսութեան համար համարվում է արժանաւոր յաջորդ Պո-
ղոս առաքեալի: Ներսէս Լամբրոնացին վախճանուեց 1198 թ.
45 տարեկան հասակում:

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]
2 4 5

ԵՐԶԱՆ Դ

31

(1441—1800 թ.)

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՓՈԽԱԴՐՈՒԻԼԸ ԵՒ ԿՐԿԻՆ ՀԱՍՏԱ-
ՏՈՒԻԼԸ Ս. ԷԶՄԵՆՆՈՒՄ

ԿԻՐԱԿՈՍ Ա. ՎԻՐԱՊԵՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ

Տառնեչորսերորդ դարու վերջումը Ռուրիկեանց հարս-
տութեան վերջին թաղաւորը Լեւոն Զ. Լուսինեան՝ քանի մի
արիւնահեղ պատերազմներ վարելուց յետոյ, կալանաւորվում է
արտաքին թշնամիներից. իսկ երբ ազատվում է՝ Երուսղէմի
վրայով անցնում է Եւրոպա, շրջում է շատ երկիրներ իր իշ-
խանութիւնը վերականգնելու համար, բայց չհասնելով իր
նպատակին, վախճանվում է Փարիզի մէջ 1393 թուին և
թաղվում է Կելեստինեան վանքում, որով և վերջանում է
Ռուրիկեանց թագաւորութիւնը:

Եւր ժամանակներում մի կողմից Ունիթոսները, իսկ
միւս կողմից Լանկիթամուրեան արիւնալի արշաւանքները Հայ-
աստանի վրայ վրդովում էին Հայոց եկեղեցու ներքին խա-
ղաղութիւնը. նամանաւանդ այն հանգամանքը, որ վերջին
միջանի կաթողիկոսներ ընտրվում էին առանց ազգի հաւա-
նութեան, որով և Կիլիկիայի Հայրապետական Աթոռը իս-
պառ համարվում էր օտարացած: Սրա համար շատ ցաւում

էին մանաւանդ Արեւելեան հայերը, ուստի մտածեցին հայրապետական Աթոռը կրկին փոխադրել Վաղարշապատ—ս. Էջմիածին *):

Յովսէփ Գ-ի կարճօրեայ կաթողիկոսութիւնից յետոյ Գրիգոր Մուսաբէկեանց 1440 թուին ընտրուած է կաթողիկոս և մի օրուայ մէջ ձեռնադրուած է հինգ եպիսկոպոս առանց ազգի ընտրութեան: Կրկինայի միւս եպիսկոպոսները լսելով այս գեղծումն, բողոքում են Արեւելեան հայերին և խնդրում, որպէսզի հոգ տանեն հայրապետական Աթոռի վրայ, որ այդ ժամանակ խոստացած էր վերջին միջանի փառաւոր և շահամուլ կաթողիկոսների շնորհիւ: Արեւելեան հայերն ու առաջնորդները վաղուց ծանօթ լինելով կաթողիկոսութեան տխուր փրճակին, երբ ստանում են բողոքաւորը, իսկոյն միաձայն խորհրդով Վաղարշապատում ժողով կազմելով թուով մօտ 700 հոգի՝ եպիսկոպոսներ, վարդապետներ և երէցներ, թուղթ են գրում Գրիգոր կաթողիկոսին և հրաւիրում են զալ և նստել ու. Էջմիածնում, բայց նա չի ընդունում ազգի հրաւերը, ուստի ազգը 1441 թուին դամարելով առաւել մի բազմամարդ ժողով՝ ընտրում է կաթողիկոս Կիրակոս Վիրապեցուն, որ մինչեւ օրը օծուեց և գլխաւոր և կաթողիկոս: Սա Աթոռը փոխադրեց Սսից ու. Էջմիածին: Այդ ընտրութեանը հաւանութիւն ցայց տուաւ Աղթամարայ Գաւրիլ կաթողիկոսը իր բոլոր եպիսկոպոսներով և այնուհետեւ թէպէտ Սսի Աթոռը ճանաչուեց իբրեւ հակաթոռ, բայց այնուամենայնիւ չզաղարկեց մինչև այսօր սոյն տեղի մասնաւոր կա-

թողիկոսութիւնը: Եւ երբոր Հայաստանեայց եկեղեցու Հայրապետական Աթոռը կրկին ու. Էջմիածին փոխադրուեց և Կիրակոս Վիրապեցին կաթողիկոսացաւ, Գրիգոր Մուսաբէկեանց ևս մնաց կաթողիկոս Սսի մէջ: Այսպիսով ազգը երեք կաթողիկոսական աթոռների ունեցաւ, այն է՝ ու. Էջմիածնի, Սսի և Աղթամարայ. աւստի ու. Էջմիածնի Աթոռը համարվում է «Ամենայն Հայոց Աթոռ», իսկ Սսի և Աղթամարայ աթոռները՝ մասնաւոր:

Կիրակոս Վիրապեցին՝ ու. Էջմիածնում կաթողիկոսական օծումն ընդունելուց յետոյ, զանազան շրջաբերական կոնդակներ է ուղարկում հայոց բոլոր եպիսկոպոսներին, նոյնպէս Սսի և Աղթամարայ կաթողիկոսներին՝ ազգի մէջ ուր և միաբանութիւն հաստատելու համար և ապա Թոմա Մեծօփեցի վարդապետի զործակցութեամբ ըստ ամենայնի կարգաւորում է Հայրապետական Աթոռը, նորոգում է ու. Էջմիածնում ու. Հռիփսիմէի և այլ հինօրեայ վանքերն ու եկեղեցիները: Երբ կաթողիկոսը զբաղուած էր այսօրինակ բարի գործերով, յանկարծ միջանի եպիսկոպոսներ և վանականներ զրպարտելով նրան իբրեւ կախարհ և հերձուածող, շարախօսեցին Երևանի իշխողի առաջ: Եւ երբ մօտ երեսուն շարախօս անձինք յարձակուեցին և կամենում էին զահնկէց անել կաթողիկոսին, նա փախաւ և թաքակացաւ և ապա իր երկամեայ կաթողիկոսութիւնից յետոյ հրաժարուեց և սկսեց առանձին կեանք վարել, իսկ նրա տեղ կարգվում է՝ առանց ազգի հաւանութեան Գրիգոր Ժ. Մակուեցի, որ իր կաթողիկոսութեան ժամանակ շարունակեց Կիրակոս Վիրապեցու սկսած բոլոր բարի գործերը, նորոգեց ու. Էջմիածինը, հարստացրեց նրան՝ զանազան կալուածքներ ձեռք բերելով: Գրիգոր Ժ.-ի կաթողիկոսութեան օրով Օսմանցիք տիրում են Վ. Պօլսին և Սուլթան Մեհմէմէդ Փաթիի արքունի հրովարտելով Պուրսայի Յովակիմ եպիսկոպոսը կարգվում է պատրիարք տիտղոսով

*) Արշակունեայ թագաւորութեան անկումից յետոյ սլաւոնաց և չուանաց արշաւանքների ժամանակ Հայրապետական Աթոռը փոխադրուեց Դըւին: Բագրատունեայ թագաւորութեան օրով Դըւինից փոխադրուեց Անի, իսկ Բագրատունեայ անկումից յետոյ Մնաց առաւելական, և երբ զօրացան Աուրիւնեանք, 1294 թուին հաստատուեց Սիւ մայրաքաղաքում:

առաջնորդ, որով և 1461 թուից սկսվում է Կ. Պօլսում Հայոց պատրիարքութիւնը, որ տեղում է մինչև հիմա:

32

ՄՈՎՍԷՍ Գ. ԵՒ ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԱՂԲԵՎԵՑԻ ԿԼԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

Սահակ Գ-ը. Մելրիթի իր կաթողիկոսի եղբոր որդին 1624 թուին պարսից հարկապահանջութիւնից ընկնելով մեծ պարտքի տակ, թաքուն փախաւ Վան քաղաքը, ուր մնաց հինգ տարի: Այդ միջոցին աղքատ լսելով Էջմիածնի փախկալ Մովսէս Գ ի համբաւը, որ արդէն տարածուել էր ամենայն տեղ, միաձայն հաւանութեամբ ընտրեցին կաթողիկոս և նա խոնարհուելով ամբողջ աղքատ թախանձագին խնդրանայ 1629 թուին ընդունեց կաթողիկոսական ս. օծումը: Բայց որովհետեւ այդ միջոցին վախճանուած էր պարսից ճահապաս թաղաւորը և նրան յաջորդել էր Ջահ Սէֆի, ուստի հայ իշխանները կանչում են նրան Ասպահան քաղաք և թաղաւորից ստանում են Մովսէսի կաթողիկոսութեան հաստատութեան հրովարտակ, միանգամայն և ազատութիւն տրուանական ամեն տեսակ հարկերից, որով ս. Էջմիածինը ազատուեց պարտքերից և Մովսէս կաթողիկոսը դարձաւ իր Աթոռը՝ վարելու իր Հայրապետական ծանր պաշտօնը:

Սահակը 1630 թուին լսելով Մովսէսի կաթողիկոսանալը, աշխատեց իր կաթողիկոսական իշխանութիւնը վարել Օսմանեան տէրութեան մէջ, բայց յաջողութիւն չունեցաւ. ուստի խոնարհուելով Մովսէսի առաջ՝ հրաժարուեց Աթոռից և առանձնացաւ ս. Էջմիածին մինչև իր մահը:

Մովսէս Գ. ս. օծումն ընդունելուց յետոյ զբաղուեց ս. Էջմիածնում վայելուչ շինութիւններ անելով և ներքին բարեկարգութիւններով, հաստատեց և բարեկարգեց ս. Էջմիածինը, եկեղեցական ժամակարգութիւնն ընդարձակեց: Երեքելէս

տարի միայն վարելով կաթողիկոսական իշխանութիւնը՝ վախճանուեց Երևանում և թաղուեց տեղոյն գերեզմանոցում 1632 թ., որի մահից յետոյ ընտրվում է կաթողիկոս նրա աշակերտ Փիլիպպոս Աղբակեցին:

Փիլիպպոս վարդապետ Աղբակեցին, որ մի սրբակրօն և խաղաղասէր հոգևորական էր, կաթողիկոսական ս. օծումն ընդունելուց յետոյ, հոգ տարաւ իր նախորդի սկսած գործերը վերջացնելու. Էջմիածնի աւերուած շինութիւնները և ս. Հռիփսիմէի ու ս. Գայիանէի վանքերը, որ կիսաւեր էին՝ նորոգեց: Այդ ժամանակներում մեծ խռովութիւն էր ծագել Կ. Պօլսում, ուր պատրիարքական Աթոռը խլում էին միմեանց ձեռքից. նոյնիսկ աշխարհականները ձգտում էին բարձրաձայն պատրիարքական Աթոռ՝ մեծ-մեծ գումարներ վատնելով, որով եկեղեցին ընկնում է ծանր պարտքերի տակ: Փիլիպպոս կաթողիկոսը առաջ գնաց Երուսաղէմ, ուր ժողով գումարելով եպիսկոպոսներից ու վարդապետներից, սէր և մտերմական յարաբերութիւն հաստատեց Էջմիածնի ու Սսի կաթողիկոսական Աթոռների միջև: Այդ գնաց Պօլիս, ուր ազգու քարոզներով նոր պատրիարք կարգելով այնտեղ ոմն Յովհաննէս Մուղնեցի վարդապետին և բուրբին հաշտեցնելով, աղգային և եկեղեցական գործերին տուեց կանոնաւոր ուղղութիւն: Փիլիպպոսի Տաճկաստան եղած ժամանակ Լեհաստանի Նիկոլ եպիսկոպոսը, որ եպիսկոպոսական կոչումից զրկուած էր իր նախորդ Մովսէս կաթողիկոսից, գիմեց կաթողիկոսին և խորամանկութեամբ ստացաւ հայրապետից ներումն, ապա գառնալով Լեհաստան, սկսեց աւելի դաւանաւորութեան առիթ տալ ժողովրդին: Եւ այսպէս Փիլիպպոս կաթողիկոսը Կ. Պօլսում խռովութիւնները զաղարեցնելով, եկեղեցիների պարտքերը վճարելով, առատաձեռն նուէրներ ժողովեց և 1654 թուին վերադարձաւ ս. Էջմիածին ու սկսեց

Էջմիածնի զանգակատունը շինել, բայց դեռ չաւարտած 1655 թ. վախճանվում է 22 տարի չայրապետական իշխանութիւնը վարելուց յետոյ և թաղվում է ս. Հռիփսիմէի վանքում:

33

ՅԱԿՈԲ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ԵՒ ԵՂԻԱՉԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

Փիլիպպոսի մահից յետոյ կաթողիկոս է ընտրվում ս. Էջմիածնում Յակոբ Դ. Զուղայեցին և 1655 թուին օծվում է: Սա իր նախորդի ժամանակուայ սկսած բոլոր գործերն ու շինութիւնները վերջացրեց, շատ վայելուչ կերպով պատարասեց կաթողիկոսաւանը և նորանոր շէնքեր աւելացրեց, հայկական գրքերի տպագրութիւնը ծաղկեցրեց, իսկ Մատթէոս Ծորեցի սարկաւազին ուղարկելով Ամստերդամ և հմուտ արուեստաւորների ձեռքով դեղեցկացրեց տառերի ձևը: Յակոբի կաթողիկոսութեան ժամանակ կրկին նորոգվում է Պօլսոյ պատրիարքական Աթոռի խռովութիւնները, որովհետև Օսմանեան տէրութեան հրովարտականի համաձայն աշխարհական անձինք ևս պաշտօն էին վարում տեղակալ անունով: Այդ խռովութիւնների ժամանակ Այնթապցի Եղիազար վարդապետը, որ երբեմն Պօլսոյ պատրիարք էր, կարգվում է Երուսաղէմի պատրիարքութեան փոխանորդ: Սա հետաքրքրուելով Երուսաղէմի սուրբ Յակոբեանց վանքի յիշատակարաններով և տեսնելով, որ յոյները ամեն կերպ աշխատում են տիրել Երուսաղէմի ս. Յակոբայ վանքին և յափշտակել Հայոց նուիրական ուխտատեղին, յաջողեցնում է յոյներին յաղթել. բայց նրա ցանկութիւնն էր ոչ միայն պատրիարքութիւնն ստանալ, այլև Օսմանեան տէրութեան մէջ բնակուած հայերի վրայ կաթողիկոս լինել: Սակայն այդ չէ յաջող-

վում, որովհետև թէպէտ Սսի Խաչատուր կաթողիկոսի միջոցով օծվում է, բայց Երուսաղէմի Աստուածատուր պատրիարքը խաղառ մերժում է նրան:

Յակոբը գնալով Պօլս և իմանալով Եղիազարի վարմունքը, գնում է այնտեղից Ադրիանապօլիս, խափանում է Եղիազարի հաստատութեան հրովարտակը և ինքը՝ իշխանութիւնից նոր հրովարտակ ստանալով իրան համար որպէս Կաթողիկոս ամենայն Հայոց, վերադառնում է ս. Էջմիածին:

Այս ժամանակներում նորոգուեց դարձեալ Երուսաղէմի և Պօլսոյ աթոռների շփոթութիւնները: Յակոբ կաթողիկոսը 1679 թ. կրկին անգամ գնաց Էջմիածնից Պօլս և առանձին նամակով հրաւիրեց Եղիազարին, որպէսզի խաղաղութիւն ձգէ երկու Աթոռների մէջ: Սակայն Զատիկի տօների պատճառով Եղիազարը ուշացաւ և երբ տօներից յետոյ ուղեւորուեց, Յակոբ կաթողիկոսը հիւանդացաւ և վախճանուեց ու թաղուեց Բերայի հայոց գերեզմանատանը՝ Հայրապետական Աթոռը 25 տարի վարելուց յետոյ: Սրանից յետոյ Եղիազարը կրկին գնաց Երուսաղէմ և համարձակ կերպով սկսեց վարել կաթողիկոսական իշխանութիւնը Երուսաղէմի մէջ յատուկ մի եկեղեցի շինելով և անուանելով նրան Էջմիածին:

Յակոբ կաթ. մահից յետոյ ս. Էջմիածնի Աթոռը երկու տարի մնաց պարապ. ապա Էջմիածնի միաբանութեան խորհրդով և Երևանի պարսից իշխանի հաճութեամբ հրաւիրեցին Եղիազարին ս. Էջմիածին՝ կաթողիկոսական պաշտօնը վարելու համար, և սա գնալով Կ. Պօլիս, ստացաւ հրովարտակ և գնաց ս. Էջմիածին, ուր ձեռնամուխ եղաւ զանազան շինութիւնների և նորոգութիւնների ի թիւս որոց, նաև Զորագեղի եկեղեցու երեք փոքր զանգակատունը: Եղիազարը՝ իննը տարի վարելով Հայրապետական Աթոռը վախճանվում է 1691 թուին:

ՍԻՄԵՕՆ ԵՐԵՒԱՆՅԻ ԵՒ ՂՈՒԿԱՍ ԿԱՐՆԵՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ-
ՆԵՐՐ

Յակոբ և Նղիազարից կաթող. յետոյ, մեր եկեղեցիին ունեցել է և ուրիշ շատ կաթողիկոսներ, որոնցից ոմանք շատ կարճատև կեանք են ունեցել մինչև 1763 թիւը, երբ Չամախեցի Յակոբ Ե. կաթող. մահից յետոյ ս. Էջմիածնի մէջ գումարուած ժողովով և ազգի ցանկութեամբ ընտրվում է կաթողիկոս Սիմէօն Երևանցին և օծվում է 1763 թ. ապրիլի 20-ին: Սա իր ընտրութիւնից յետոյ անմիջապէս թուղթ է գրում Տաճկահայաստանի ազգայիններին և յայտնում է նրանց և նրանցից ևս ստանում է հաւանութիւն իր ընտրութեան մասին: Սիմէօնին շանաւոր գործերի թուում կարելի է համարել և այն, որ նրան յաջողուեց՝ ի թիւս նրա զանազան օգտակար շինութիւնների, ս. Էջմիածնում տպարան հաստատել և տօնացոյց սահմանել, որպէսզի Ազգը Լատինահայոց տօնացոյցներից ազատ մնայ. շինել տուաւ նաև թղթի գործարան և այդ գործարանից ստացած թղթով տպագրում էր թէ՛ տօնացոյցը, թէ՛ ուրիշ օգտակար գրքեր և թէ՛ իր հեղինակութիւնները: Նա նոյնպէս կարգադրեց, որ մեծի պահոյց մէջ ս. Յովհաննէս Երուսաղէմի հայրապետի և ս. Յովհաննէս Օձնեցու հետ տօնել Յովհաննէս Որոտնեցուն Գրիգոր և Մովսէս Տաթևացու յիշատակները, իբրև քաջ ախոյեանների ընդդէմ Ունիթոսների: Կաթողիկոսարանում սահմանեց մի յիշատակարան՝ «Ջամբու», որ ամեն մի կաթողիկոս արձանագրի ալդ յիշատակարանի մէջ իր ժամանակակից անցքերը և կատարած գործերը:

Սիմէօն կաթողիկոսը, Ազուանից կաթողիկոսութեան և ս. Էջմիածնի Աթոռի մէջ երեցած պառակտումն հեռացնելու

համար թիֆլիզեցի Գաւթի եպիսկոպոսի միջոցով մի արծաթեայ ոսկեզօծ տուփի մէջ ամփոփած ս. մասունքներ ուղարկեց ընծայ Ռուսաց Եկատարինէ Բ. կայսերուհուն, որ կատարելով կաթողիկոսի խնդիրը, թանկագին ընծաներ ևս ուղարկեց նրան: Կաթողիկոսը՝ ի նշան երախտագիտութեան կայսերական տան համար զրեց զսահցողական մաղթանք, որ մինչև այսօր կատարվում է մեր եկեղեցում կայսերական տոներին: Եւ այսպէս ս. կաթողիկոսը իր բազմարդին մեծագործութեամբ տասնհեօթը տարի վարելով Հայրապետական իշխանութիւնը, վախճանուեց 1780 թուին յուլիսի 26-ին և թաղուեց ս. Գայիանէի վանքի գաւթում:

Սիմէօնի մահից յետոյ, Աթոռի միաբանութեան և Երևանի պատուաւոր անձանց հաւանութեամբ ընտրվում և օծվում է կաթողիկոս Ղուկաս Կարնեցին 1780 թուին: Այդ ընտրութիւնը լսելով Գ. Պօլսի Զաքարիա պատրիարքը, սաստիկ վերդովվում է: Բայց Ղուկասի արած զիջողութիւնը և մեղմ վարմունքը տեսնելով, պատրիարքը և իր ժողովուրդը շուտով ստորագրեցին իրանց հաւանութեան թուղթը և ստացան սուրբանից նրա հաստատութեան հրովարտակը:

Ղուկաս կաթողիկոսը իր իշխանութեան օրով ս. Էջմիածնում մեծամեծ շինութիւններ անելով, դիմեց զանազան միջոցների և թանկագին ընծաներ տալով, կարողացաւ ս. Էջմիածինն ազատել Սղա-Մահմադ խանի ասպատակութիւնից և 20 տարի արժանաւոր հոգատարութեամբ վարելով Հայրապետական իշխանութիւնը, 1799 թուի դեկտեմբերի 27-ին վախճանուեց և թաղուեց ս. Գայիանէի վանքի գաւթում, մի խոշոր գումար ևս թողնելով ս. Էջմիածնի զանձարանում:

ԵՐԶԱՆ Ե

19-րդ դարի ՄԵՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

35

ՅՈՎՍԷՓ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐԴՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԵՓՐԵՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

18-րդ դարի վերջին կաթողիկոսը համարվում է Ղուկաս Կարնեցին, որ 1780 թվին ընտրուելով, վախճանուեց 1799-ի դեկտեմբերի 27-ին: Ղուկաս կաթողիկոսի մահից յետոյ կաթողիկոս ընտրուեց Ռուսաստանի առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Երկայնաբազուկ-Արղուլթեան 1800 թ. և հաստատուեց Ռուսաց և Տաճկաց կառավարութիւններից: Երբ ուղեւորվում էր դէպի ս. Էջմիածին օծումն ընդունելու, Թիֆլիզում ընդունուեց մեծ հանդէսով, բայց միքանի օրուայ հիւանդութիւնից յետոյ վախճանուեց 19 մարտի 1801 թ., որի մարմինը տարան և թաղեցին ս. Էջմիածնում:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը իր երկարամեայ առաջնորդութեան ժամանակ՝ թէ՛ Ռուսաց արքունիքից և թէ՛ հայ ժողովրդից վայելում էր մեծ յարգանք իր հաւատարիմ և օգտաւէտ գործունէութեանց համար: Նրա յորդորմամբ Խրիմի հայերը մեծ բազմութեամբ դադթեցին Դօն գետի հովիտը և այնտեղ շինեցին մի նոր քաղաք նոր-Նախիջևան անունով. նոյն

տեղը շինեց նոյնպէս միքանի գիւղեր՝ բնակեցնելով այնտեղ հայ ժողովուրդ և ձեռք բերաւ նրանց համար զանազան արտօնութիւններ. շինեց ս. Խաչ վանքը, որ քաղաքից հեռու է մի ժամով. իսկ Հաշտարխան քաղաքում շինեց մի եկեղեցի՝ Պետրոս և Պօղոս առաքեալների անունով:

Յովսէփի մահից յետոյ կաթողիկոս ընտրուեց Կ. Պօլսի Դանիէլ պատրիարքը, սակայն մինչև սրա ս. Էջմիածին հասնելը, Էջմիածնի միաբան, Էնեղէթցի Դաւիթ եպիսկոպոսը իր ազգականների ձեռնտութեամբ և Երևանի պարսիկ սարգարի հրամանով կաթողիկոսութիւնը գրաւեց և նոյն թուի ապրիլի 28-ին օծումն ընդունեց, սրով և ծագեց Դաւիթ-Դանիէլեան վէճը և շարունակուեց քաւական ժամանակ, մինչև որ Աղգի իշխանների միջոցով Դանիէլը՝ որ 1802 թ. մայիսի 25-ին Խաչ-Քիլիսայի ս. Յովհաննէսի վանքում օծուել էր, ժառանգեց կաթողիկոսական զահր և վախճանուեց 1810 թուին: Սրան յաջորդեց նոյն թուի նոյեմբերի 6-ին Հաշտարխանի Եփրեմ արքեպիսկոպոսը:

Եփրեմը կաթողիկոսանալով, կարողացաւ իր մեղմ բնաւորութեամբ վերջ դնել Դաւթեանց և Դանիէլեանց վէճերին: Սրա ժամանակ ընդարձակուեց Էջմիածնի գրատունը և նորոգուեց տաճարի տանիքը. բայց մի կողմից իր առատաձեռնութիւնը և միւս կողմից պարսկական բռնութիւնները պատճառ դարձան Աթոռի ծանր պարտքերի տակ ընկնելուն: Եփրեմ կաթողիկոսը չկարողանալով վճարել այդ պարտքը, դիմեց Ռուսաց տէրութեան սահմանը, զնաց Չուշի, յետոյ 1822-ին Հախպատ և ապա Տփլիս, և երբ Ռուսաց տէրութիւնը նուաճեց Երևանը, այնուհետև միայն կաթողիկոսը վերադարձաւ իր Հայրապետական Աթոռը ս. Էջմիածին. բայց որովհետև ձեռնութեան պատճառով արդէն աչքերի լոյսը պակսել էր, ուստի 1830 թ. հրաժարուեց զահրից,

քսան տարի Հայրապետական իշխանութիւնը վարելուց յետոյ։ Այնուհետև ապրեց հինգ տարի, վախճանուեց 1835 թ. և թաղուեց միաբանութեան հասարակաց գերեզմանատանը, ինչպէս որ ինքն առաջուց կտակել էր։

36

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ը. ԿԱՐԲԵՅՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍ-ՏԱՆՈՒՄ

Եփրեմ կաթողիկոսի կենդանութեան ժամանակ 1831 թ. ս. Էջմիածնում գումարուած ժողովով կաթողիկոս ընտրուեց Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը, որ նոյն տարուայ յուլիսի 30-ին կայսերական հրովարտակով հաստատուեց, իսկ նոյեմբերի 8-ին Հրեշտակապետաց տօնի օրն ընդունեց կաթողիկոսական սուրբ օծումն։ Կաթողիկոսն այնուհետև միջանի կարեւոր կարգադրութիւններ անելուց յետոյ՝ որոնք վերաբերում էին ս. Էջմիածնի ընդհանրական կաթողիկոսի գերիշխանութեանն ու Տաճկաստանի յարաբերութեանը, սկսեց զբաղուել ներքին կարգադրութեամբ, այն է՝ վերանորոգեց տալարանը և տպագրեց եկեղեցական գրքերը, վճարեց ս. Էջմիածնի բոլոր պատրերը և մինչև անգամ մի գումար ևս յետաձգելով, զրեց արքունական գանձարանը՝ Մայր Աթոռի անունով. շինեց նաև ս. Էջմիածնում միջանի կարեւոր շինութիւններ։ Սրա կաթողիկոսութեան օրով 1836 թ. գրուեց և կայսրից հաստատուեց այն գրաւոր Սահմանադրութիւնը (Պոլոժենիա), որով պէտք է կառավարուէին Ռուսաստանի Հայոց եկեղեցիները և եկեղեցական վարչութիւնները։ Ահա այդ կանոնադրութեան հիման վրայ 1837 թուին փետրուարի 22-ին ս. Էջմիածնում բացուեց Սինոդը։

Յիշեալ Բարձրագոյն կարգադրութեան համաձայն Ռուսահայերն ունեցան հետեւեալ հոգևոր հաստատութիւնները.

Ս. Էջմիածնում Սինոդ, որի նախագահն է Վեհափառ Հայրապետը ութ անդամներով, որոնք կարող են լինել եպիսկոպոսներ և թէ վարդապետներ։

Ռուսաստանի վեց վիճակում բացուեցին Կոնսիստորիաներ, որոնց նախագահում են թեմակալ առաջնորդները չորս անդամներով։ Անդամներից մինը լինում է վարդապետ կամ աւագ-քահանայ, իսկ մնացածները քահանաներ։ Ռուսաստանի վեց վիճակները կազմում են հետեւեալ թեմերը.

1) Երևանայ վիճակ, 2) Նոր-Նախիջևանի կամ Բեսարաբիայի, 3) Հաշտարխանի, 4) Վրաստանի և Իմերէթի, 5) Զիրուանու կամ Չամախու և 6) Ղարաբաղի վիճակ։

Իւրաքանչիւր թեմի մէջ՝ որոշուած գաւառական բաղադրութեամբ բացուած են հոգևոր կառավարութիւններ, որոնց նախագահում են տեղական յաջորդները, որ սովորաբար լինում են վարդապետ կամ աւագ-քահանայ երկու քահանայ անդամներով.

Գործակալները կամ եկեղեցիների բարեկարգութեան վերատեսուչները՝ մեծ քաղաքներում ընտրվում են Առաջնորդից, իսկ գաւառական քաղաքներում Յաջորդից կամ հոգևոր կառավարութիւնից, որոնք կատարում են իրանց մերձաւոր հոգևոր իշխանութեան յանձնարարութիւնները և հսկում եկեղեցիների և եկեղեցականների բարեկարգութեան վրայ. սրանք սովորաբար լինում են քահանաներ։

Յովհաննէս Կարբեցին՝ վարելով իր իշխանութիւնը տասնեմի տարի, վախճանուեց 26 մարտի 1842 թ. և թաղուեց ս. Էջմիածնի գանգակատան հիւսիսային կողմում։

ՆԵՐՍԷՍ Ե. ԱՆՏԵՐԱԿԵՅԻ ԿԵՐՈՂԻԿՈՍԸ

Յովհաննէս Կարբեցու մահուանից յետոյ՝ նոր Պոլսե-
նիայի համաձայն 1843 թուին Ռուսաստանի, Տաճկաստանի
և Պարսկաստանի ազգայինների պատգամաւորների մասնակ-
ցութեամբ միաձայն ընտրուեց կաթողիկոս Նոր-Նախիջևանի և
Բեռաբաբիայի առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոս Աշտարա-
կեցին և Նիկողայոս Ա. կայսրից հաստատուեց նոյն թուա-
կանի օգոստոսի 10-ին:

Ներսէսը՝ իբրև հանճարեղ և գործունեայ հոգեւորական
շատ յարգուած էր ամենրից: Սա Վրաստանի և Իմերէթի
թեմի առաջնորդութեան ժամանակ 1822 թ. Թիֆլիզում
հիմնեց մի հոյակապ ուսումնարան, որ կոչւում է Եւթիմ Ներ-
սիսեան Եղգային հոգեւոր Դպրոց՝ հիմնադրի անունով, որ-
պէսզի Հայոց լեզուն և կրօնի ուսումն տալ տարուի: Նա
կարողացաւ նախկին ապահովութիւն տալ դպրոցին՝ ձեռք
բերելով զանազան անշարժ կալուածներ՝ թէ՛ ս. Էջմիածնի
կալուածների արդիւնքով և թէ՛ ժողովրդի առատաձեռնութի-
ւաւորութեամբ: Սա էր, որ առաջին անգամ սահմանեց եկե-
ղեցիներում չափաբերական մատեաններ ծնուածներին, պսա-
կուածներին և վախճանուածներին գրելու համար, նոյնպէս
երէցփոխներ՝ իւրաքանչիւր եկեղեցում, տալով նրանց հա-
շտեմատեաններ՝ գրելու եկեղեցական արդիւնքները, որ մինչև
այդ ժամանակ աւագ-քահանաների ձեռքումն էին: 1826
թուին սարսից պատերազմի ժամանակ Ներսէսը Երևանի և
ս. Էջմիածնի աղատութեան համար բաւական աշխատեց ու-
սաց զօրքի հետ, և երբ նա նուիրուած իր հիմնած դպրոցին
աշխատում էր նրան բարեկարգել՝ հրաւիրելով Փարսիցից Զա-
հան-Ջրպետ գիտնականին և Մոսկուայից Ալամդարեան հռչա-
կաւոր վարդապետին կրօնուսոյց և ուրիշ բանիմաց անձանց:

յանկարծ 1828 թ. նշանակւում է Բեսարաբիայի առաջնորդ
և ուղեորւում է իր նոր պաշտօնատեղին:

Ներսէսն իբրև կաթողիկոս՝ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի
հետ պաշտօնական յարաբերութիւններ վերահաստատելուց
յետոյ, սկսեց զբաղուել ս. Էջմիածնի շինութիւններով, ս.
Գայիանէի վանքին մօտիկ մի անտառ ձգեց և անտառին կից
շինեց մի ընդարձակ լիճ և այսպիսով բաւական մարդուց ս.
Էջմիածնի ծանրատար օդը. մի մշակած կանոնադրութեամբ
հաստատեց ս. Էջմիածնում Վանական կառավարութիւն, որ
կազմուած է մի նախագահից և երկու անդամից: Ս. Էջմիած-
նում հիմնեց նաև շերամապահութեան և շաքարի գործարան,
բայց յաջողութիւն չունենալով դադարեց: Եւ որովհետև Ներ-
սէսը իր գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձրեց Աթոռի տնտե-
սական մասը կանոնաւորելու, այս պատճառով դպրոցի և
տպարանի գործերը մնացին անխնամ: Վիճակում նշանակում
էր կառավարիչներ, փոխանակ հաստատուն առաջնորդների,
յաջորդների ու գործակալների. պաշտօնի մէջ կարգում էր
վիճակներում աշխարհական մարդիկ, որոնցից ստանալով վի-
ճակային բոլոր արդիւնքները, գործադրում էր իր ձեռնար-
կած շինութիւնների վրայ:

Ներսէս կաթողիկոսը մեծ մասը անց էր կացնում Թիֆ-
լիզում, ուր և վախճանուեց յանկարծակի մահուամբ 13-ն
փետրուարի 1857 թուի: Մարմինը մեծ հանդէսով փոխա-
դրեցին ս. Էջմիածնի և թաղեցին Դանիէլ կաթողիկոսի գե-
րեզմանի մօտ: Ներսէս Աշտարակեցու տապանարարի վրայ
արձանագրուած է՝ «Պաշտպան Հայրենեաց» նշանաւոր խօս-
քերը: Իսկ Ներսիսեան դպրոցը՝ իր հիմնադրի յիշատակը յա-
ւերժացնելու համար ամենայն տարի փետրուարի 14-ին,
Տեառնդառաջի օրը, Թիֆլիզի բոլոր հոգեւորականների մաս-
նակցութեամբ հոգեհանգիստ է կատարում:

ՄԱՏԹԵՈՍԷՆԻ ԴԵՈՐԴ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ՝

Ներսէս Ե. կաթողիկոսի մահից յետոյ ս. Էջմիածնի ընտրողական ժողովում կաթողիկոս ընտրուեց Կոստանդնուպօլսի նախկին պատրիարք Մատթէոսը 1858 թուին և կայսերական հրովարտակով հաստատուելով, 1859 թ. օգոստոսի 15-ին ընդունեց Հայրապետական ս. Օծումն:

Մատթէոս կաթողիկոսը՝ իր իշխանութիւնը ստանձնելուց յետոյ աւելի զբաղվում էր գրական գործերով: Ունի հայերէն գրաբար և աշխարհաբար զանազան կրօնական բովանդակութեամբ 12 հատոր գիրք, որոնց մէջ նշանաւոր են «Հանդէս ուղղափառութեան Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ» և «Բարի մարգ և բարի քրիստոնեայ» գրքերը: Ներսիսեան զբաղուցի կառավարութեան համար տուաւ մի նոր կանոնադրութիւն՝ տպագրուած 1861 թուին: Թէ՛ թեմական և թէ՛ դաւառական քաղաքներում բաց արաւ երկսեռ ծխական դպրոցներ և իր ժողովրդասէր բնաւորութիւնով վանքերի եկամուտները յատկացրեց դպրոցներին և այսպէս վեց տարի կառավարելով ս. Էջմիածնայ Աթոռը, վախճանուեց 1865 թուին և թաղուեց ս. Գայիանէի վանքի գաւթում:

Հոգեւոր հաստատութիւններ Տաճկաստանում եւ Պարսկաստանում:

Որովհետեւ հայ ժողովուրդը բացի Ռուսաստանից գտնւում է նաեւ Տաճկաստանում և Պարսկաստանում, ուստի ամենայն Հայոց Հայրապետը Ռուսաստանի և Պարսկաստանի Հայոց բոլոր հոգեւոր գործերը իր անմիջական իշխանութեամբ է կառավարում, իսկ Տաճկաստանինը՝ Կոստանդնուպօլսի պատրիարքի, որ սովորաբար լինում է արքեպիսկոպոս՝ ձեռնադրուած

ս. Էջմիածնում ամենայն Հայոց Կաթողիկոսից և համարվում է փոխանորդ Կաթողիկոսի: Բացի Կ.-Պօլսի պատրիարքից կայ և Երուսաղէմի պատրիարքը, որ կառավարում է Պաղեստինէի հայոց եկեղեցիները՝ Կոստանդնուպօլսի կենդրոնական իշխանութեան հսկողութեան տակ: Կ.-Պօլսի հայոց պատրիարքը եկեղեցական վարչական մասը կառավարում է ինքնին, իսկ կրօնական խնդիրներում հրահանգվում է ս. Էջմիածնի ամենայն Հայոց Կաթողիկոսից:

Բացի Կ.-Պօլսի և Երուսաղէմի պատրիարքներից Տաճկաստանում կան նաեւ երկու մասնաւոր կաթողիկոսներ, այն է՝ Սսի և Աղթամարի, որոնք իբրեւ վիճակաւորներ՝ իրանց թեմերում գործում են Կ.-Պօլսի պատրիարքի իրաւասութեան տակ, միայն իրաւունք ունին իրանց վիճակների համար ս. մեռնի օրհնել և պատրիարքի կարգադրութեամբ եպիսկոպոսներ ձեռնադրել:

Տաճկաստանում սահմանուած են հետեւեալ հոգեւոր-վարչական հաստատութիւնները. 1) Աղգային ընդհանուր ժողով, որ գումարվում է Կ.-Պօլսում պատրիարքի նախագահութեամբ ու աշխարհականի առեւտրապետութեամբ և 120 անդամների մասնակցութեամբ. 2) Կրօնական ժողով՝ նախագահութեամբ պատրիարքի և առեւտրապետութեամբ մի եպիսկոպոսի, որի անդամները հոգեւորականներ են. 3) Քաղաքական ժողով՝ նախագահութեամբ դարձեալ պատրիարքի և աշխարհական առեւտրապետի. անդամներն են աշխարհական անձինք, և 4) Խառն ժողով՝ երբ Կրօնական և Քաղաքական ժողովները միանում են:

Պարսկաստանն ունի երկու առաջնորդ. առաջինը Ատրէպատականի, որի առաջնորդանիստն է Թաւրիզը, երկրորդը Պարսկաստանի և Հնդկաստանի, որի առաջնորդանիստն է Սպահանը: Սրանք անկախ միմեանցից՝ ազատ կերպով կառավարում են իրանց թեմերը և միայն պատասխանատու են ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի առաջ:

Մատթէոս կաթողիկոսի մահից յետոյ 1866 թուին ս. Էջմիածնում գումարուած Ազգային ժողովում ընտրուեց Գէորգ արքեպիսկոպոս, Բրուսոյի վիճակի առաջնորդը, որ նոյնպէս եղած էր Կ. Պօլսի պատրիարք և հաստատուեց յետոյ 1867 թ. մայիսի 20-ին ս. Էջմիածնում ընդունեց Հայրապետական ս. Օծումն Գէորգ Գ. անունով:

Գէորգ Գ. իր օծումից յետոյ, առաջին գործը համարեց ներկայանալ կայսեր և ապա 1868 թուին վերադառնալով ս. Էջմիածին, ղեկավարեց Աթոռի ներքին բարեկարգութեամբ: Նրա ձեռնարկած նշանաւոր գործերն են «Արարատ» ամսագրի հրատարակութիւնը, թանգարանը, Գէորգեան ճեմարանը և այլ շինութիւնները ու Էջմիածնում: Սրա ժամանակ հայկական ձայնագրութիւնը պարտաւորական դարձաւ իւրաքանչիւր քահանայացուի համար: Որոշ կանոններ հրատարակեց նշանագրութեան, տգէտ քահանայացուների և այլ ներքին բարեկարգութիւնների համար. բայց ամիսս որ ոչ մինը գործնական նպատակի չհասաւ, որովհետեւ նրա հրատարակած կանոնները շատ անգամ ի շարն էին գործ դնում իր ստորագրութեանը. օրինակ՝ փոխանակ պակասելու տգէտ քահանաների թիւը, ընդհակառակը՝ օր ըստ օրէ աճում էր:

Գէորգ կաթողիկոսը ունենալով տոկոսն բնաւորութիւն, ինչպէս որ եռանդուն գործունէութեամբ մաքառում էր ներքին գործերի խոշորագոյնների դէմ, այնպէս էլ հեռաւոր և զգոյշ էր արտաքին բոլոր յարաբերութիւնների մէջ: Այսպէս վարելով Հայրապետական գահը 1867—1882 թ., վախճանուեց նոյն թուի դեկտեմբերի 6-ին և թաղուեց ս. Էջմիածնի զանդակատան հիւսիսային կողմում:

ՄԱԿԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ԵՒ ԱԶԳԻՍ ՆԵՐԿԱՅ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՄԿՐՏԻԶ ՀԱՅՐԻԿ

Գէորգ Գ. ի մահից յետոյ ս. Էջմիածնում կատարուեց կաթողիկոսական ընտրութիւն և այս անգամ սխալման ընտրուեց Զմիւռնայի առաջնորդ Մելքիսեդէկ եպիսկոպոս Մուրադեանը և ձայնից համեմատական առաւելութեամբ նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Մակար արք. եպիսկոպոսը. վերջինս հաստատուեց 1886 թուին. Մակար կաթողիկոսը իբրեւ խիստ կրօնական՝ շատ նախանձախնայիր էր դէպի մեր եկեղեցական աւանդութիւնները, որի համար նա յայտնի էր իբրեւ աւանդապահ եկեղեցու, ինչպէս որ ինքն էլ իր համար շատ անգամ ասում էր. «Թո՛ղ ժողովուրդը ինձանից ոչ մի նոր բան չսպասէ, բաւական է, որ կարողանամ եղածը պահպանել»: Այդ խօսքերն ուղղակի բնորոշում են նրան: Նա բնաւորութեամբ լինելով վերին աստիճանի զգոյշ, շատ անվստահ էր մի նոր գործի ձեռնարկութեան ժամանակ: Սրա միջնորդութեամբ բացուեցին մեր փակուած ծխական դպրոցները, որոնց բարեկարգութեան համար կանոններ և ուսուցիչների համար վարկ սահմանուեց: Հինգ տարի վարելով Հայրապետական իշխանութիւնը, վախճանուեց 1891 թ. ս. Էջմիածնում և թաղուեց կաթողիկոսների շարքում:

Մակար կաթողիկոսի մահից յետոյ ս. Էջմիածնի ժողովն ընտրեց Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Խրիմեան Հայրիկին և Մատթէոս եպիսկոպոս Իզմիրլեանին *):

*) Որ ընտրուեց Կ. Պօլսի պատրիարք 1895 թ.:

1893 թ. Խրիմեան Հայրիկը հաստատուեց կայսրից
Կաթողիկոս ամենայն Հայոց:

Նորին սուրբ Օծուծին Տ. Մկրտիչ Ա. վարում է այժմ
Հայրապետական իշխանութիւնը ժառանգելով Լուսաւոր-
չական գահը, որի յարատեւութեան և Փահակալի բարօրու-
թեան ու ազգօգուտ գործունէութեան համար աղօթում է
համայն հայ ժողովուրդը և Հայաստանեայց ուղղափառ սուրբ
Նկեղեցին:

ՀԱՅՈՑ ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՎԱՆՔԵՐԸ

Քրիստոնէական առաջին դարերում վանական և կրօնական
վսեմ կեանքին նուիրվում էին այնպիսի անձինք, որոնք ի-
րանց հաստատուն հաւատով ցանկանում էին հասնել գե-
րազոյն յաւիտեանական երջանկութեան՝ մեռցնելով իրանց
մէջ աշխարհային ամեն տեսակ հրապուրիչ վաղանցուկ ցան-
կութիւնները, և այս նպատակի համար հեռանալով աշխար-
հից, ընտրում էին վանքերը, ուր նուիրվում էին միմիայն
Աստուածահաճոյ գործերին:

Հայոց մէջ առաջին անգամ Գ. դարում կրօնաւորական
կեանքը ոահմանեց ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը, երբ Կեսարիա-
յից բերաւ իր հետ Անտօն և Կրօնիգէս կրօնաւորներին և
Տարօն նահանգում հիմնելով առաջին վանքն ու այնտեղ
ամփոփելով ս. Կարապետի մասունքը՝ յանձնեց յիշեալ եր-
կու կրօնաւորներին: Այդ վանքը կոչուեց Գլակայ կամ Մու-
շի ս. Կարապետի վանք:

Վանքերի մէջ ամենից նշանաւորը՝ թէ իր անցեալով
և թէ ներկայով հանգիստանում է մեր ս. Էջմիածինը, որ հիմ-
նեց Վաղարշապատում ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը: Նշանաւոր է
նրա համար, որ այնտեղ են գտնվում Հայոց Հայրապետի
Աթոռը և մեր նշանաւոր սրբաւթիւնները, այնտեղ են օծվում
մեր կաթողիկոսները և ձեռադրվում եպիսկոպոսները, այն-

տեղ է օրհնվում ս. մեռնող և նա է իսկապէս հայ-քրիստոնեականների կրօնական միութեան և լուսաւորութեան կենդրոնը:

Ս. Էջմիածնի շուրջն են գտնվում ս. Հովսիփմէի, ս. Գայիանէի և Հոգակաթի վանքերը, որ նոյնպէս հիմնարկուած են ս. Գրիգոր Լուսաւորչից. Խոր-Վիրապը, ուրը թարգմանիչ Մեսրոպի անունով եկեղեցին Օշական գիւղում, հայլն:

Երևանի թեմում նշանաւոր են Կարմիր վանքը Հին-Նախիջևանի մօտ, Խնծկօնից վանքը Անի քաղաքի մօտ, հըռ-չակաւոր Տաթևը, Սեանայ վանքը, ս. Գեղարդայ վանքը, ս. Մողին, Երնջակի ս. Կարապետը, Աղէքսանդրապօլի մօտ Հառիճոյ վանքը, հայլն:

Տփլիսի թեմում՝ Հախպատ, Սանահին, Հաղարժին և Գօշայ հոշակաւոր վանքերը: Գուգարաց աշխարհում՝ Չարէքայ վանքը Գանձակի նահանգում, հայլն:

Ղարաբաղի թեմում՝ Գանձասար, Մմարաս և Խօթայ վանքերը, որոնց մէջ երբեմն գոյութիւն են ունեցել դպրոցներ, բայց այժմ նշանաւոր են իրանց անցիալով և ճարտարապետական փառաւոր կերտուածներով:

Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմում՝ Խրիմի Ս. Խաչ վանքը, որի անունով Նոր-Նախիջևանի «Սուրբ-Խաչ» վանքը հիմնեց՝ Յովսէփ արք-եպիսկոպոս Արղւթեանը՝ հայերին Խրիմից այնտեղ գաղթեցնելուց յետոյ:

Ս. Էջմիածնից յետոյ նշանաւոր է նաև Երուսաղէմի ուրը Յակօբեանց վանքը բազմաթիւ միաբաններով և պատրիարքով: Երուսաղէմն ունի դպրոց և տպարան, ուր հրատարակվում են զանազան հեղինակութիւններ: Բացի ս. Երուսաղէմից Տաճկաստանի գաւառներում ևս կան վանքեր, օրինակ՝ Արմաշու ս. Աստուածածին անունով վանքը, որ նոյնպէս ունի դպրոց: Վարազայ ս. Նշանի վանքը՝ Վանայ

մօտ Վարազում, երբեմն Խրիմեան Մկրտիչ վարդապետի (այժմ Աղգիս Վեհափառ Հայրապետ) վանահայրութեան օրով կար դպրոց և տպարան, ուր հրատարակվում էր «Արծուի Վաստուրական» ամսագիրը:

Վանայ ծովի կղզիների վրայ կան Աղթամարայ վանքը, ուր նստում է Աղթամարի կաթողիկոսը, Կտուց և Լիւմ անապոսաները՝ իրանց խոտակրօն միաբաններով, և ս. Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքը:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Յ Ա Ն Կ Ը

Նրան

Մի քանի խօսք գրքոյկիս լոյս ընծայելու
առիթով. 3

Դասագրքիս երկրորդ տպագրութեան առիթով . 5

Ձ Ր Զ Ա Ն Ա

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՌԱՋԵԱԼՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

1. Քրիստոնէական Եկեղեցու սկզբնաւորութիւնը, Մա-
տաթիայի ընտրութիւնը և սուրբ Հոգու գալուստը 7

2. Քրիստոնէութեան առաջին տարածումն Երուսա-
ղէմում և Եփեսոս քաղաքացիների ընտրութիւնը . 9

3. Քրիստոնէական Եկեղեցու առաջին թշուառութիւ-
նը, սուրբ Ստեփաննոսի նահատակութիւնը և
հալածանքները հրէից և հեթանոս ազգերից . 10

4. Սոքոսի դարձը և Քրիստոնէութեան տարածուիլը
Սամարիայում և Կեսարիայում 12

5. Պօղոս առաքելի ճանապարհորդութիւնը և նրա
հիմնած եկեղեցիները 15

6. Յիսուսի միւս առաքելների վախճանը 16

Ձ Ր Զ Ա Ն Բ

ՀԱՅՈՑ ԵԼԵՆՑՈՒ ՀԱՄԱՌՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

7. Քրիստոնէական հաւատի սկզբնաւորութիւնը Հայ-
աստանում և նախկին Լուսաւորիչներ. — ս. Ոս-
կանց և Սուրբաօսանց նահատակութիւնը . . . 18

Նրան

8. Հայաստանի երկրորդ Լուսաւորիչ ս. Գրիգորի ծը-
նուիլը. — Անակի Հայաստան դալը և ս. Գրիգո-
րի Խորվիրապ գցուիլը 22

9. Ս. Հովհաննէս Հայաստան դալը և սուրբ Գրիգո-
րի Խորվիրապից դուրս ելնելը 24

10. Սուրբ Լուսաւորչի տեսիլքը և Հայաստանի Հայրա-
պետ ձեռնադրուիլը 27

11. Սուրբ Գրիգորը մկրտում է Տրդատին և նրա ըն-
տանիքին. — Ս. Էջմիածնի շինութիւնը և Հայա-
ստանի լուսաւորութիւնը 28

12. Լուսաւորչի առանձնակեաց կեանքը և մահը . . . 26

13. Սուրբ Խաչի գիւտը՝ Հեղինէ Թագուհու բարե-
պաշտ քանքերով 31

14. Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի յաջորդներ՝ Արիստա-
կէս, Վրթանէս, Յուսիկ և Դանիէլ կաթողիկոս-
ները 32

15. Մեծն Ներսէս. — Նրա մեծագործութիւններն ու
վախճանը 34

Ձ Ր Զ Ա Ն Գ

16. Սուրբ Սահակ Պարթև, նրա գործունէութիւնը Հայ
Եկեղեցու պայծառութեան և ժողովրդի մտաւոր
զարգացման օգտին. — Ս. Մեծրոպ Մաշտոց. —
Հայկական տառերի գիւտը և Ս. Գրգի թարգմա-
նութիւնը 38

17. Տիեզերական ժողովները 42

18. Կրօնական պատերազմ հայոց և պարսից մէջ. — Ատով-
մեանց նահատակութիւնը. — պարսից Յազկերտ թա-
գաւորի քանքերը՝ իր հպատակ քրիստոնեաներին
կրակապաշտ դարձնելու 44

19. Աւարայրի պատերազմը և սուրբ Վարդանանց և Ղեոն-
դեանց նահատակութիւնը 50

	Երես
20. Մեր եկեղեցու նշանաւոր կաթողիկոսները V-րդ դարում	52
21. Վրաց ազգի բրիտանիկոսները և հայոց եկեղեցուց բաժանուէր	54
22. Եզր և Ներսէս Գ. Չինոյ կաթողիկոսները	55
23. Յովհան Օձնեցի	59
24. Յովհաննէս Զ. Դրասխանակերտցի կաթողիկոսը	60
25. Անանիա Մոկացի	61
26. Պետրոս Գեաղարձ	63
27. Խաչիկ կաթողիկոս և Դրիգոր Վկայասէր	65
28. Դրիգոր Պաշլաւունի	68
29. Ներսէս Ընտրհալի	69
30. Դրիգոր Տղայ և Ներսէս Լամբրոնացի	71

Զ Ր Զ Ա Ն Գ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՓՈԽԱԴՐՈՒԻԼԸ ԵՆ ԿՐԿԻՆ
ՀԱՍՏԱՏՈՒԻԼԸ Ս. ԷԶՄԱԱԾՆՈՒՄ

31. Կիրակոս Ա. Վիրապեցի կաթողիկոսը	75
32. Մովսէս Գ. և Փիլիպոս Ազրակեցի կաթողիկոսները	78
33. Յակոբ Զուլպեցի և Ղազար կաթողիկոսները	80
34. Սիմէօն Երեանցի և Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսները	82

Զ Ր Զ Ա Ն Ե

19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՄԵՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

35. Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արզուման և Եփրեմ կաթողիկոսները	84
36. Յովհաննէս Ը. Կարբեցի կաթողիկոսները և հայոց եկեղեցական վարչութեան կազմակերպութիւնը Ռուսաստանում	86
37. Ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսը	88

	Երես
38. Մաթթէոս և Գէորգ կաթողիկոսները	90
Նոգետը հաստատութիւնները Տաճկաստանում և Պարսկաստանում	90
39. Մակար կաթողիկոսը և Ազգիո Ներկայ Հայրապետ Մկրտիչ Հայրիկ	93
40. Հայոց նշանաւոր վանքերը	95

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Նրնս	տող	Տպումս է՝	Պէտք է լինի՝
22	13 վերելից	ձգնեցին	ձգնեցին
28	4 "	ստաձաւ	ստացաւ
30	15 "	ուխարկեցին	ուղարկեցին
31	1 "	Հռիփսիմեանց	Հռիփսիմեանց
34	12 ներքեւից	Ներսէսը՝	Ներսէս
47	3 "	հասած,	հասած,
58	11 վեր.	հաս-	հաստ-
65	2 ներ.	հալքերին,	հալքերին,
82	4 վեր.	Եղիազարից	Եղիազար

Կենդրոնական գրավաճառանոցի հրատարակութիւնները

Նդիշէի վարդապետի պատմութիւն վասն Վարդանանց պատերազմին ըստ Անձնացեանց օրինակի գ.	20
Պալատական Ստ. Պատմութիւն Հայոց սկզբից մինչև մեր օրերը 3-րդ տպ. գ.	1 50
Աղանեան Գիւտ աւ. քահ. Աղօթատետր Հայոց եկեղեցական և արքունի ուսումնարանների համար 4-րդ լրացրած տպ. գ.	10
— Կարգ Աստուածաշուովեան Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ 35 նկարներով. 5-եւ տպ. գ.	50
Սիմէօնեանց Պ. Սրբազան պատմութիւն Հին Կտակարանի 7-րդ տպ. (պատկերազարդ), գ.	50
Տէր-Սանփանեանց Ստ. աւ. քահ. Սկզբունք քրիստոնէական ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, ծխական ուսումնարաններէ բոլոր բաժանմունքների և միջնակարգ ուսումնարանների Ա. դասատուների համար: 9-րդ (պատկերազարդ տպ. գ.	60
Նրզնկեանց Դր. քահ. Թուարանական խնդիրներ և օրինակներ տարրական դասընթացք. մասն ա. խնդիրներ և օրինակներ առաջին հարիւրակի թուերով և ամենահասարակ կոտորակներով. 1 և 2 րդ տ. 9-րդ տպ. գ.	30
— Նոյն մասն 2-րդ խնդիրներ և օրինակներ ամեն տեսակ թուերով 4-րդ տպ. գ.	35
— Նոյն Քրիստոնէական Բարոյադիտութիւն. հասակաւորների համար, նոր նիւթ և նոր ուղղութիւն դասաւանդման, գ.	50
— Աշխարհադրութիւն, Տարրական դասընթացք, Հայաստանի աշխարհադրութեան համառօտ տեսութեամբ, ա. տ. գ.	60

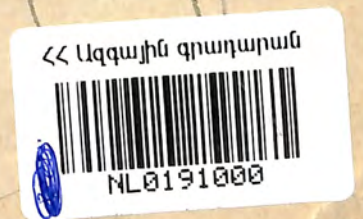
Նոյն գրավաճառանոցում գտնուում է հետևեալ հեղինակ-հրատարակիչների աշխատութիւնների մշտական պահուստը:

Ս. ր. Սահակեանցի, Արս. Աւ. ր. Բագրատունւոյ, Եգնիկ ք. Նրզնկեանցի, Յարութիւն Զոհրաբեանցի և Արշ. Սպարապեանցի բոլոր աշխատութիւնները:

Վիկտորադով. Գառգիրք բնդհանուր պատմութեան Միջին Դար թարգմեց և Հայոց պատմութեան յաւելու-

Ճով ճոխացրեց Ն. Քարամեանց	1	ա.
Նոր Գար թարգմանեց և Հայոց պատմութեան լաւելումով ճոխացրեց Ն. Քարամեանց գ.	1	ա.
Աղայեան Դ. Ուսումն մայրենի լեզուի ա. գիրք պատկերաւոր Այբենարան 22-րդ տպ. գ.	20	
—Նոյն 2-րդ տարի 10-րդ տպ. պատկերազարդ գ.	40	
—Նոյն 3-րդ գրքի 6 րդ տպ. գ.	70	
4-րդ տարի գ.	90	
Արարաջեանց ա. տարի գ.	25	
բ. տ. գ.	30	
գ. տ. գ.	40	
Տէր-Ղևոնդեանն Նիկ. Մայրենի լեզու ա. տ. Այբենարան և սկզբնական ընթերցարան մանուկների համար, 32-րդ պատկերազարդ տպ. գ.	25	
—Նոյն 2-րդ ա. երկրորդ գիրք ընթերցանութեան մանուկների համար 21-րդ պատկերազարդ տպ. գ.	40	
—Նոյն 3-րդ ա. երրորդ գիրք ընթերցանութեան Հայոց լեզուի համար, 15-րդ տպ. գ.	50	
—Գոսպիրք ընթերցանութեան 4-րդ գիրք, 11-րդ տպ. գ.	55	
—Մայրենի լեզուի քերականութեան տարերբը ա. և երկ. մասը 5-րդ տպ. գ.	50	
Վանցեան Գր. Հայ Հեղինակներ երկ. բարեփոխած հաստացած տպ. գ.	1	ա.
—Նոյն Հայոց Պատմութիւն ծխական դպրոցների համար, պատկերազարդ գ.	45	
—Նոյն Գորոցական քերականութիւն ա. տպ. գ.	20	
—Գրականի ուղղագրութիւն ա. տպ. գ.	5	
—Քննական քերականութիւն ա. տպ. գ.	75	
Կոստիկեան Լու Լ. Սարգսեան Մայրենի խօսք, համառօտ բառարանով, գ. տպ. գ.	80	
Կոստանեանց Կ. Ծագկարպոյ արձակ և Հալիածոյ բանից ի պետս վարժարանաց, ա. շրջան 3-րդ տպ. գ.	25	
երկ. շրջան երկ. տպ. գ.	35	
—3-րդ շրջան	40	
—Հիւսուսքը Հայոց պատմագիրների խօսքերից, Հայոց մագաղանների պատմութ. ա. մաս, Վեհ. Միջնադարի Վաճան Մամիկոնեան 2-րդ շրջան	25	
Ղուկասեան Հ. Քերականութիւն գրարար լեզուի Հայոց ի գէղոս նորարարից 3-րդ տպ. գ.	50	

Handwritten notes and signatures on the right page, including a large signature at the bottom right.

3765